

6519

Ռ Ը Ն Է Բ Ի Ն Օ Ն

ՀԱՅԵՐՈՒ ԲՆԱՋՆՋՈՒՄԸ

ԳԵՄԱՆԱԿԱՆ ՄԷԹՈՏ - ԹՐԻԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵԼԱԿԵՐՊ

Թ Ա Ր Կ Մ Ա Ն Ե Տ

Ն Կ Ի Ա Ր Ի Զ Ո Ր Ո Ւ Ր Ե Ա Ն

027

Կ. ԳՕԼԻՍ

Տպարան Կ. Արձազանգի

1919

9147925

R - 64

05 SEP 2011
24 JAN 2006

ՄԱՏԵԼԱՇԱՐ ԱԶԱՏ ՄԻՑՊ. ԲԻԻ

ՌԸՆԷ ԲԻՆՈՆ

ՀԱՅԵՐՈՒ ԲՆԱԶՆՁՈՒՄԸ

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՄԷԹՈՑ - ԹՐԲԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵԼԱԿԵՐՊ

Թ. Ա. Գ. Մ. Ի. Ե. Յ.
MIGRDTCH H. EKSERDJIAN
ՆԴԻԱՐԴ ԶՈՐՈՒՐԵԱՆ

ԵԿՍԵՊ 3. ԷՔՍԷՐԺԻԱՆ

Բ. Տպագրութիւն

Կ. ԳՕԼԻՍ
Տպարան Կ. Ա. Բճաղյանցի
Քերա, Պարսկ մարզ 5
1919

9(47-925)
F -64

05 MAR 2013

6518

9(47-925)

2012

f-64

ՀԱՅԵՐՈՒ ԲՆԱԶՆՁՈՒՄԸ

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՄԷԹՈՑ — ԹՐԻԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵԼՈՎԵՐՈՂ

ԳԵՐՄԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Համագերմանություն (pangermanisme) վարդապետությունը, այնպես ինչպես կը դաւանին իր փիլիսոփաներն ու իր զինւորական կամ քաղաքացի առաքեալները, բաւական ծանօթ է և չարժեք երկարօրէն ծանրանալ հոս, անոր մասին(*):

Պետությունը ըլլալով գերագոյն օրէնքը, կարելի չէ ըմբռնել ո և է ընդդիմություն քաղաքականություն և բարոյականին միջև: Նախասահմանաւ ժողովուրդին առաջ, «Միւս ժողովուրդներու կամքը ոչ մէկ իրաւունք ունի»: Գերման ժողովուրդը ըլլալով Աս-

(*) Մեր մատենադարին մէջ լոյս պիտի տեսնէ նաև յայտնի Ֆրանսացի իմաստասեր և Ֆրանս. Ազգայնականի անգամ՝ Էմիլ Գուգրուի մէկ ուսումնասիրութիւնը՝ «Իերմանիա եւ Պատե՛րազմը, ուր իմաստասերը կը վերլուծէ վերջին դարի գերման մտածումին առած նոր ուղղութիւնը, որու քաղաքական իրականացումը համագերմանություն անունով ծանօթ է: Մ. Թ

4 / 39227-671

3750-8

[Handwritten signature]

տուճոյ ընտրեալը տիրելու համար աշխարհին, և սնոր-
տալու համար քաղաքակրթութեան, «մշակոյթ»-ի
բարձրագոյն ձև մը, այն բոլորը, որ արգելք կ'ըլլայ
իր տիրապետութեան—մարդկութեան համար յառաջդի-
մութեան և երջանկութեան ծնուցիչ—դատապարտած
է անհետանալու. իսկ ինչ որ կ'արագացնէ անոր բարձ-
րացումը, արդար և օգտակար է. Բարբուրութիւնն իսկ
է՛ւ Ասկէ գատ, անընդունակ ցեղերը միթէ չէ՞ն դատա-
պարտած անհետանալու, և մեծ պարտականութիւն-
մը չէ՞, աշխատակցիլ բնութեան, զլուխ հանելու հա-
մար բնորութեան և ջնջումի իր գործը: Մարդկու-
թիւնը, դէպի աւելի կատարեալ վիճակ մը դիմելու
ատեն. չիրնար կանգ առնել շատ տկար անհատներու
և կամ սպգերու առջեւ, այ կը ճզմէ զանոնք ան-
ցած ստանը, և չգիջիր տևանել իսկ զանոնք: Եթէ չէն
զոհարերէր ինքզինքնին նման Jaggernaut հնդիկուե-
րուն, մեծարանքի և սիրոյ միտիք խանդի մը մէջ,
իրենց բնաջնջումը մաս կը կտգմէ մարդկութեան խոր-
հուրդին, ստուածային ծրագրին: Գութը խարէութիւն
և կամ տկարութիւն է. Ասպարէ՛զ ուժեղներուն. աս-
պարէ՛զ Գերմանիայի ամէն բանէ վեր»:

Անա վարդապետութիւնը: Նման իմաստասիրական
դրսերևույթով մըն է, որ, Գերման գիտութիւնը կը յօ-
ղարկէ գերման ժողովուրդին աչքերէն, իր նորագոյն
պատմութեան արիւնոտ իրականութիւնները: Բնագո-
ներու վաղագ շղթայակերծումը կ'օրինականացնէ մ-
այէրիայիս թևկերու ճշմարտակերպ զաժանութեւն և
կը փաստորոշի նոյն իսկ անոնց իրականացման ծա-
ռայելուն համար:

Այս բոլոր տեսութիւններուն քողին տակ, վերջ ի

վերջոյ մանաւանդ կարևոր պիտի ըլլայ թերևս դսնել
ծախելու և շահելու դժնդակ պէտքին ամենապարզ
իրականութիւնը: Գերման էմպէրիալիզմը, իր ցուցադ-
րած ձևովը ամէն բանէ առաջ շահապաշատ թիւն մըն է:

Կը դատեն ծառը իր պտուղներէն, և վարդապե-
տութեան մը արժէքը՝ իր հետեւանքներէն: Առտ մար-
դարէներու առաջին պատիժը իրենց աշակերտներն են,
որոնք սահմանը անցնելով, երեւան կը բերեն ամբողջ
մաշկեցնող ոյժը, ամբողջ ծածկւած հեռը դրութիւն-
ներու, սրոնք կը դատապարտեն, և կը սկսին գանոնք
քանդել, քանի կ'աշխատին զանոնք իրականացնել:
Գերման քաղաքականութիւնը և պատերազմը յանձն
կ'առնեն կիրարկել գերման ցնորքներու վտանգաւոր
տեսութիւնները: Պէյճիքայի և Յրանսայի ջարդա-
բարները գէշ կերպով ծառայեցին գերմանական շահե-
րուն, շատ շուտ երեւան բերելով դրութեան գործնա-
կան հետեւանքները:

Բայց վիշէլմի զինւորները գտան աշակերտներ,
որոնք գերազանցեցին թուրքերը, որոնք դարձադրե-
ցին Հոյաստանի սարսափները, կ'աւելցնեն ահռելի բեռ
մը արխնոտ պատասխանատուութեան, արգէն առանց
անոր այ կըբած ուսերուն վրայ՝ իրենց գերման վար-
պետներուն, որովհետեւ եթէ գործադրութիւնը թըր-
քական է, մէթոսը Գերմանիա ցոյց տւած է:

ԳԵՐՄԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Գերմանիայի բարոյական պատասխանատուութեան մասին կասկած չկայ: Երբ կը գտնւին տեսաբաններ՝ կողմնու համար մահաւան վարդապետութիւն, միշտ կան զանոնք կիրարկող պաշտօնականներ և արամարանողներ. վարպետները պատասխանատու են աշակերտներուն համար: Պեյճիբայի և Հայաստանի ջարդերուն միջև կայ տարբերութիւն մը աստիճանի, և ոչ թէ բնոյթի:

Գերմանները ունէին քաղաքական շահ մը Հայերու բնաջնջման մէջ: Երկար ատենէ ի վեր, հեռուողականորէն և մէթոտով մը, որ կը պակսի իրենց հակառակորդներուն մօտ, անոնք կը հետապնդեն Թուրքիան՝ ծաւալումի և զաղթականացման վայր մը ընելու միտքը: Գաղաքական և տնտեսական տիրապետութեան այս բնդարձակ ծրագիրը զարգացաւ և ճշտորոշեցաւ քանի Պաղատի երկաթուղին կ'երկարէր Անատոլուի և հիւսիսային Սուրիայի մէջ, իրրեւ ոգնահարը՝ նոողահար Թուրք կայսրութեան: Որքան Թուրքիան ընդարձակ ըլլայ, այնքան իր յաւակնութիւնները հեռուները պիտի սարածւին, այնքան Գերմանիա՝ իր խնամակալը և իր ժառանգորդը, պիտի ըլլայ ուժեղ և

հարուստ, այնքան կայսերական երկաթուղիներուն ճիւղերը հեռուները պիտի երկարին: Պարսկաստան, Կովկաս, Եգիպտոս, Արաբիա պէտք է կախում ունենան Օսմանեան կայսրութենէն, մանկու համար Գերման կայսրութեան սահմաններուն մէջ: Գերմանիա, նոյն իսկ մեծ պատերազմէն առաջ, կը քաջալերէ զաղանորէն իր քական սանձադուրսները Պարսկաստանի, Ատրպէյճանի, և աւելի հարաւ Արտիւանի ու Լուրիստանի մէջ. կը դրդէ Երիտասարդ Թուրքերու յաւակնութիւնները Եգիպտոսի մասին և կը բորբոքէ դժկամակութիւնները: Պերլինէն կը ներշնչուի և կ'ուզուի Բ. Գրան քաղաքականութիւնը: Գերմանիա է որ այն պատերազմին մէջ կը քաշէ:

Պատերազմին սկզբնաւորութենէն յետոյ, Թուրքիայի հպատակութիւնը Գերմանիայի կամքին կ'ըլլայ հետզհետէ աւելի կատարեալ: Բանի կոիւր կը զարգանայ, և գերմանական Մեծ Սպայակոյտը կը տեսնէ մէկը միւսէն յետոյ ձախողիլ իր զինուորական հնարքներուն Ֆրանսայի, Ռուսիայի, Անգլիայի դէմ, այնքան աւելի ուշադրութիւն կը դարձնէ և աւելի արժէք կուտայ իր արեւելեան ձեռնարկներուն: Բանալ ճամբան Համպուրկէն մինչեւ Պարսկական Ծոց, Պալքանեան բուն մէջէն. անոնք իր տիրապետութեան, իր հովանաւորութեան տակ և կամ իր մօտիկ դաշնակցութեան մէջ՝ Աւստրիան, Հունգարիան, Պալքանեան թերակղզին, Օսմանեան կայսրութիւնը, Եգիպտոսը և Պարսկաստանը. ահա այն միակ շահը, որ իրաւունք ունենալ կը յուսար այնքան զոհարեթութենէ յետոյ:

Այս պարագաներուն մէջ Գերմանիայի շահը կը պահանջէ Հայերու անհետացումը լըրեւ ազգային և

քաղաքական բաւական ուժեղ խմբաւորում մը, որ կը ձգտի գտնէ վարչական ինքնավարութեան :

Ստանալ այդ ինքնավարութիւնը, առանց ատոր համար բաժնւելու Օսմ. կայսրութենէն, ընդհակառակ էր, ըլլալ անոր մէջ յառաջդիմութեան տարր մը, և քաղաքակրթութեան վտարան մը, նպատակն էր Հայ ազգին, քանի մը տարիէ ի վեր : Այդ նպատակը՝ նոյն քիչն Եւրոպան ցոյց աւած էր, արձանագրելով քոնիցս հանրային իրաւունքին մէջ, Հայկական Բարենորոգումները : Վերջինք համառօտակի Հայաստանի «բարենորոգումներ»ու պատմութիւնը : 1867ին, Նաբոլէոն Գ. ճնշում կը բանեցնէ Ապտիւլ Ազիզի վրայ, և խոստում կ'առնէ որ բանակ չպիտի գրկէ Զէյթունցիներուն դէմ, Հայերու էն քաջերը և էն կուռղները : Անոնք ի փոխարէն իրենց հպատակութեան, պիտի ունենային միշտ քրիստոնեայ կառավարիչ մը : Սան Սթէֆանօյի դաշնադրով, անմիջական բարենորոգումներ պիտի գործադրւէին Հայաստանի մէջ : Սան Սթէֆանօյի դաշնագրին 16րդ յօդւածը փոխւելով, եղաւ Պերլինի դաշնագրին 61րդ յօդւածը, Հայերը պիտի օգտւէին ազատական բարենորոգումներէն, որոնց գործադրութեան պիտի հսկէին պետութիւնները : Այս բնագրերը մեռած տառ մնացին : Սուլթան Ապտիւլ Համիտ, օգտւելով ճարտար կերպով մը անգլո-ուստական հակամարտութենէն. խոյս տուաւ բարենորոգումներու գործադրութենէն և տխուր քաջութիւնն ունեցաւ կաղմակերպելու ջարդերը, որոնք 1894-96ր արիւննոտեցին Հայաստանը : 11 մարտ 1895ի յիշատակագիրը, խմբագրւած՝ Փրանսական, ուստական, անգլիական դեսպաններուն կողմէ, և ընդունւած Բ. Դուռէն, կ'որոշէ ու

կը ճշդէ այն բարենորոգումները, որ Հայերը պահանջած են միշտ : Այս ծրագիրը՝ ծնած ջարդերէն, մոռցեցաւ, ամիջապէս որ գտնուեն ազատակները դադարեցան խանդարելէ դիւանատուններու խաղաղութիւնը, բայց մնացին իբրև իրաւաբանական հիմք Հայերու կողմէ յուսայեամ բարենորոգումներու, և որուն մտաւոր իրականացման հաւատացին 1914 թւին : Մենք բացատրեցինք 1913ին (*) թէ ինչ էին Հայերու պահանջները, և թէ Բ. Դուռը իմաստուն քաղաքականութեան մը հետեւած պիտի ըլլար զան ընդունելով ու այդպէսով ապահոված իր ապագան :

1912ի ամառը, տեղի էր ունեցած կարևոր իրադարձութիւն մը Հայոց պատմութեան մէջ. վերջամաձանութիւնը Հայերու և Ռուսիայի միջև : Պոլսի դեսպան Չարիբովը իր տեղեկագիրներուն մէջ ցոյց աւած էր թէ հայկական հարցը հրապարակ պրւած չէր այնպէս ինչպէս 1894-1896 թւականին, թէ պէտք էր հրաժարիլ իշխան Լօպոնովի քաղաքականութենէն, վերադառնալու համար Սան Սթէֆանօյի դաշնագրին :

Անդրկովկասի նոր փոխարքայ մը, իշխան Վորոնցով Դաչկովը յայտնապէս կը լքէր ուսացման մէթօսը և կը հաստատէր վստահութեան և բարեկամութեան քաղաքականութիւն մը հանդէպ Հայերու : Այս նոր մտադրութեան հետեւանքով, 1912ի ամառը ցար Նիքոլոսն այցելեց հրօնական և քաղաքական պետին բոյոր Հայերու՝ Կաթողիկոսին, որ կը բնակի Էջմիածին, ուսական Կովկասի մէջ : Հայերն ալ իրենց կողմէն հեռացան լեզոփոխական թաքթիքէն : Կաթողիկոսը վստա-

(*) La reorganisation de la Turquie. R. Pinon. Revue des deux mond.-s. 1913 Օգոստոս 14ի թիւը :

հեցաւ Պօղոս Նուպարի — որդի ան մեծ նախարարին , որ կառավարեց երկար ատեն Եգիպտոսը և որ կը սիրէր կոչել «արդարութեան ախոյեան» — Եւրոպայի մէջ հայ կական շահերու պաշտպանութիւնը : 1913ի ընթացքին Պ. Պօղոս Նուպար , ռուսական դիւանագիտութեան օժանդակութիւնովը յաջողեցաւ ընդունել տալ մեծ պետութիւններուն և անոնց միջոցաւ Բ. Դրան , բարենորոգումներու և վարչական վերակազմութեան ծրագիր մը , հասարակ վայրերու համար : Վիլհելմսթրասի մէջ (գերման արտաքին գործերու նախարարութիւնը) երկար վարանումներէ յետոյ միայն որոշեցին յարիլ պահելնսրու միաձայն համաձայնութեան , պահանջելով մայնել փոփոխութիւններ , որոնք կը խաթարէին անոր ոգին , և կը նուազեցնէին այժմ Բ. Դրանը համակերպեցաւ ընդունելու բարենորոգումներու սկզբունքը : Այն պէս կարուեցաւ թէ 1914 փետր. 8ի բարենորոգումներու ծրագիրը պիտի բանար Հայերուն նոր և լուազողն դարողրախ մը . նոյն իսկ ընտրեցան 2 եւրոպացի քննիչներ : Թուրք կառավարութիւնը ինքզինքին կը վերապահէր գործնականին մէջ շնորհիւ կիրարկութեան ատեն իր տեսական շարակամութեան , ոչնչացնելու , ըստ իր տեսնողական սովորութեան , Եւրոպայի կողմէ իրեն պարտադրած քան թէ ինքնարեքար ընդունուած գիտումները . կը սպասէր ան անխուսափելի ժամին , երբ ծանրակշիռ անհամաձայնութիւններ մեծ պետութիւններու միջեւ , պիտի թոյլատրէին իրեն խոյս տալ իր յանձնառութիւններէն և վարիլ Հայկական հարցի հետ «թրքավարի» : Այդ ժամը չուշացաւ գալ . Մեծ Պատերազմը սկսաւ :

Պերլինի դահլիճը գեղամակութեամբ ձեռք զար-

կած էր Բ. Դրան մօտ ի նուազաւ ոչ-թուրք ազգութիւններու միջամակելու քաղաքականութեան մը . սակայն կը վախնար որ իր ձեռնպահութեամբը , առանց վիժեցընել կարենալու իմաստուն բարենորոգումներու քաղաքականութիւն մը , գոր բազմաթիւ լուսաւորեալ թուրքեր կը նկատէին անհրաժեշտ երկրին փրկութեանը համար , առիթը աւած պիտի ըլլար Ռուսիայի , Ֆրանսայի և Անգլիայի , անկէ քաղելու իրաւացի շահ մը , ազգեցութեան և վարկի բարձրացումով :

Իր քաղաքականութիւնը կը վարանէր : Երբեմն կը շեյէր երկատարդ թուրքերու կեդրոնացման կիրքերը , երբեմն կ'աշխատէր շահիլ ժողովուրդներու համակրութիւնը , մասնաւորաբար Հայերունը , որոնց չէր խնայէր իր բարեկամեցողութեան հաւաստիքները : Միջոց մը , երբ Չարդի լուրեր կը չըջէին , կէօպէսի հրամանատարը պաշտօնական համազգեստով այցելեց Ատանայի Հայոց առաջնորդին , և հաւաստիացումներ բրաւ Հայերուն , թէ , գերման նաւապետը ցամաք պիտի հանէր վտանգի ամենափոքր նշուղին :

Կարգ մը Գերմանացիներ , սմանք , ինչպէս Տօքթ . Լէքսիօս , հեղինակ 1895 Չարդերու մասին հրատարակած ծանօթ գիրքին , զրգւած Հայերու հանդէպ արդարութեան և համակրութեան զգացումէ մը , արիշները , ինչպէս Տօքթ . Բոլ Ռօզպախ , անտնի հրատարակչիրը , գերման տնտեսական ծաւալման իսպաս շահագործելու նպատակով , սուեւտրի և գործի մասին խիստ ընդունակ ցեղ մը , Գերմանիայի մէջ ի նըպաստ Հայերու հոսանք մը կը ստեղծէին :

« Թուրքիայի շահերը , կը գրէր Լէքսիօս , գերմանօ - հայ Մեսրոպ հանդէպին 1914 Յուլիս - Օգոստոս

համարին մէջ, կը պահանջեն որ Հայերը իրենց տունին պէս դբան թուրքիայի մէջ, ինչպէս Ռուսահայեր կողմէ կասի մէջ: Հազարգահցութեան կամուրջը Ռուսիայի և թուրքիայի միջև, Հայերու ձեռքն է. որոնք կրնան զայն գոցել, կամ բանալ ուղածուն պէս»: Եւ կ'աւելցնէր. «Անտառոյտի անտեսական զորգացման համար Գերմանիայի և Ռուսիայի համերաշխ գործակցութիւնը միակ երաշխիքն է Հոյ ցեղին յառաջդիմութեան և թուրքիայի ազագային համար»:

Ռորզախ, նոյն հանդէսին այդ միակ թէքն մէջ կ'ըսէր, «Հայերը, Արեւելքի ժողովուրդներուն մէջ, են ամենագործունէայ տարրը, որքան քարոյշական և մտաւորական, նոյնքան նիւթական և առևտրական տեսակէտէն: Նոյն իսկ կարելի է ըսել թէ ան միակ ժողովուրդն է, որ ունի ազգային բնածին յատկութիւններ: Հար օժտած է այնպիսի գործունէութեամբ մը, որ կը հերքէ Արեւելքի մասին մեր ունեցած կարծիքը...: Գերմանիան, իբրեւ պետութիւն, ունենալով էական շահեր արեւելքի մէջ, պարտաւոր է շահիլ Հայերու համակրութիւնը: Երկաթուղիներով և ղինւորական յիշատակներով միայն չէ, որ Գերմանիա պիտի յաջողի Արեւելքի մէջ պարտաւոր է համահաւասար կարեւորութիւն մը տալ թուրքիայի մէջ բնակող ազգերուն հետ ունենալիք մտաւոր և բարոյական յարաբերութիւններուն, և այս տեսակէտէն, ոչ մէկը չկըրնար նոյնքան օգտակար ըլլալ որքան Հայը»:

Իսկ քաղաքագէտները, մանաւանդ Պոյսի դիւանագէտները, մանաւորաբար Պառն Փոս վանկէնհայմ, գէշ աչքով կը դիտէին թաքիթիք մը, որ անհաճոյ էր Երրտասարդ թուրքերու նեղ ու ազանդաւոր մտքին:

«Մենք Հայերը կ'ստենք» կ'ըսէր 1914ի ամառը, գերմանական դեսպանատան մէկ պաշտօնեան՝ Երեւելի Հայու մը: Հայերը, իրենց լեռներէն կը տիրապետեն, ինչպէս զօրեղ ամբոյթեան մը բարձրէն, այն կիրճերուն և դաշտադեփններուն, ուրկէ կը յառաջանայ Պազաափ երկաթուղին. հայկական լեռնաշղթան Զէյթունի լեռներով և Ամանոսի ու Տաւրոսի գագաթներով կ'իջիւն այն դժւար անցքերուն, ուրկէ ստիպւած են անցնիլ վաճառականը և բանակները, իջնելու համար անապօղեան սարահարթերէն դէպի Սուրիա և Տիգրիսի ու Եփրատի հովիտները: Հիւսիսային կողմէն հայարնակ վայրերը սահմանակից են ուրիշ շրջաններու, նմանապէս բնակւած Հաւերէ, որոնք կը գտնուին ռուսական տիրապետութեան տակ: Տալով Հայերուն բարենորոգումներ, որոնք պիտի արժարժէին անոնց մօտ յոյսը աւելի կատարելալ ինքնավարութեան մը, միթէ ռուսական քաղաքականութեան նպատակ ըսել չէ՞ր: Աւելի, լաւ չէ՞ր, նպատակ իթիլիհասի «Իրքայման» և կիզրու նացիան քաղաքականութեան, աշխատիլ բոլոր ցեղերու միացման և ջնջել հին հայկական ու արարական անկախութիւններու անունն ու յիշատակն իսկ: Հաստատներ կը ծառանար Գերմանիայի անտեսական և քաղաքական ծաւալման առաջ, ուրիմն պէտք էր որ անհետանար:

Դեռ 1913ի ձմեռը, բանախօսութեան մը մէջ, Ռոսպախ թիւրքրած էր ճարտար միտք մը, համաձայնեցնելու երկու ձգառմները և օգտագործելու ի նըպատ Գերմանիայի և իր ձեռնարկներուն, Հայերու ընդունակութիւնները և աշխատանքը, միևնոյն ժամանակ ջնջելով այն քաղաքական վտանգը, որ կը

ներկայացնէր Ռուսիայի շատ մօտիկ Հայաստան մը : Առաջարկեց տեղափոխել Հայերը, մանաւանդ հիւսիսի Հայերը, գանձնք իջեցնել իրենց լեռներէն և հաստատել իրրեւ գաղութներ Պաղտատի երկաթուղիին երկայնքը : Այնտեղ պիտի բերւէին նաև իսլամ գաղութականներ Կովկասէն, Պօսնիայէն, Մակեդոնիայէն, Այսպէս, մէկ կողմէն Անատոլուի Թուրքերը պիտի յարաքերէին Անդրկովկասի իսլամ և անոնց միջոցաւ Վօլկայի Թաթարներուն հետ, միւս կողմէն գերման երկաթուղագիծը պիտի անցնէր աւելի հարուստ և աւելի արդիւնաբեր երկիրներէ : անապատները պիտի ծածկուէին հունձքերով ու գիւղերով, և ատկէ պիտի օգտուէին «Պաղտատի երկաթուղիին» բաժնետէրերը :

Այսպէսով Հայերը պիտի ըլլային գերման ազդեցութեան ռահվիրաները : Հայերը պիտի շահէին, ինչպէս նաև Թուրքերը, առանց հաշուելու Գերմանացիները : Գաղտփարը յաջողութիւն գտաւ : Պիտի տեսնենք թէ ինչպէս Թուրքերը զայն որդեգրեցին և կիրարկեցին իրենց հասկցած կերպովը : Հոն ալ թրքական ուժիբներուն սկիզբը գերմանական պատասխանատուութիւն կայ : Գերմանական մէթոտ, թրքական գործելակերպ :

Գերմանական շահերը հրաշալիօրէն կը ներդաշնակէին Թուրքերու զարաւոր ատելութիւններուն հետ :

Այստեղ պէտք չկայ ըսելու նոյն իսկ համառօտակի Թուրքերու և Հայերու յարաբերութիւններուն ցաւազդին և արիւնտտ պատմութիւնը : Չափէն աւելի հանրաձայնօթ է ան : Թլքական տիրապետութիւնէն առաջ Անատոլուի մէջ բնակող ժողովուրդներէն վերապրած են միայն Հայերը : Ատիկա կը պարտին իրենց

լեռներու ընձեռած ապաստանին, իրենց բեղմնաւոր կորովին ու ուշիմութեան : Բայց ամէն անգամ որ, ծանրակշիւ վերիվայրումներ ալիկոծած են Օսովայսրութիւնը, Հայերը եղած են անանց զոհը : Քանի Թուրքերու պետութիւնը տկարացած է, այնքան անամբոյր և հարստահարիչ տէրեր են եղած : Թուրքերը կ'ատեն Հայը, իր կրօնքին, իր մտաւոր գերակշռութեան, աւելի նուրբ մշակոյթի մը իր ընդունակութեան և վաճառականութեան ու շահաբեր արհեստներու մէջ իր ճարտարութեան պատճառով : Ծոյլ Թուրքին, թափառաշրջիկ և աւաղակ Քիւրտին համար Հայը բնական որսն է, պարբերաբար սուսրկայ իր ցանկութեան : անմիջապէս որ դաւառապետը կամ ժանտարմը նշան կուտան և կամ պարզապէս աչք կը գոցեն, ստտուրնականը կը սկսի թալան, շւայտութիւն, ջարդ :

1894—1896 ջարդերը հանրաժանօթ են : Զոհերու արիւնը հազիւ չորցած էր, քանզւած եկեղեցիներու մոխիրները հազիւ պողած էին, երբ Վիլհէլմ կը ձեռնարկէր զէպի Պաղեստին և Պոլիս իր թատերական և արդիւնաբեր ճամբորդութեան, կը դնէր իր կոյսերական ձեռքը իր «բարեկամին», Համիտին ձեռքին մէջ, ինքզինքը կը յայտարարէր Իսլամներու պաշտպանը, Դամասկոսի մէջ : Հայաստանը կը սկսէր իր աւանդական համակերպութիւնովը շնչել և աշխատանքի լծելը, երբ վրայ հասաւ 1908ի յեղափոխութիւնը : Երիտասարդ Թուրքերը զատ գլուխ հանեցին— պէտք է վերջիջեցնել ատիկա— կանխաւ հայ քօմիթէներու հետ համաձայնելով և կատարելապէս համերայնելով :

Յեղափոխութիւնը պիտի հաստատէր օրէնքի և ազատութեան տիրապետութիւնը : Հայերը փարեցան

նոր բեփմին ուրախութեամբ, յոյսով. կարծեցին տեսնել ծագիրը արշալոյսին նոր ժամանակներու, երբ վերածնած Օսմանեան Կայսրութեան մէջ այլևս պիտի գտնուէին միայն հաւատարիմ հպատակներ Սուլթանին, առանց ցեղի և կրօնքի խտրութեան:

Իրենց յոյսերը շուտով ցնդեցան. Երիտասարդ Թուրք բեփմը դաւաճանելով իր սկզբնաւորութեան և իր բոլոր բարեկամութիւններուն, նեւեկցաւ բացառապէս իսլամական, կեղրոնացման, և թրքական քաղաքականութեան մը մէջ: Գերմանիան զայն այդ ճամբուն մէջ մղեց, որովհետեւ միւս ուղին, որ զայն պիտի առաջնորդէր դէպի ազատութեան բեփմ մը, կը յանգէր ֆրանսական և անգլիական բարեկամութեան: Ան Թուրքիային հաւտացնել տաւ ռուսական վտանգի մը մերձաւորութեան, լըր թէ նման վտանգի մը առաջ, Թուրքերու համար լաւագոյն կրաշխիքներ չըտային Ֆրանսայի և Անգլիայի հետ մօտիկ համաձայնութիւն մը:

Ատանայի ջարդերը, որոնց սպտասխանատուններն են Երիտասարդ Թուրքերը, եղան այն վճռական դործողութիւնը որ վերջնականապէս մղեց իրենց քաղաքականութիւնը աւելի ճնշող, աւելի բռնապետական ճամբու մը մէջ, քան Ապտիւլ Համիտի քաղաքականութիւնը: Ապտիւլ Համիտի կողմէ գործադրուած «Հայկական հարցը պիտի լուծուի Հայերը ջնջելով» ըսկըզրոնքը սրելեզրեց Իթիլիհատն ալ: Տօքթ. Նազըմի Իթիլիհատի ազդեցիկ անդամին ցնորքները, Թուրքիայի արժեքին իր եւրոպական երկիրներու կորուստը: Այս անուղղայ ցնորամիտը կ'հրեւակայէր թէ կարելի է մարդիկ անգափոխել բոյսերէն աւելի դիւրին կերպով:

Իրն է Մակեդոնեան վերաբնակեցնելու և այնտեղ Թուրք տարրը ուժեղացնելու ծրագիրը, հոն հաստատելով Պօսնիաէն եկած մուհաճիրներ: Ասիկա պատճառ եղաւ Պալքանեան Դաշնակցութեան և 1912ի թրքական աղէտներուն. համասեւ յղացումի մը արդիւնք են Անատոյուի Հայերու սարսափելի տարագրումները: Այսպէս, «քաղաքական ազատութեան, ցեղերու և կրօնքներու հաւատարութեան» աղաղակներով դուխ բերւած Յեղափոխութիւնը կը յանգէր համիւլամութեան և թրքացման քաղաքականութեան մը. այդ օրէն յուսահատ ոչ-Թուրք ժողովուրդները ուրիշ բան չէին կրնար ընել, բաց եթէ աշխատիլ բարեփոխել բեփմը, ազատիլ կամայականութենէն կառավարութեան մը, որ հետզհետէ սեփականութիւնը կը դառնար անխիղճ փառասէրներու և անպատկառ շահագործողներու քնկիրութեան մը, պահւրած՝ մտրկացած բարլամէնթի մը հետեւ:

Երբ սկսաւ ընդհ. պատերազմը, ո՛չ միայն Օսմ. Կայսրութեան ոչ-Թուրք ժողովուրդները, այլ Թուրքերու մ.ծ մաս մը իսկ յայտնօրէն կը ձգտէին նոր բեփմի մը. աւելի ազատական, նւաղ ստրուկ օտար կամքերու: Հակառակ Օսմանցիներու մեծամասնութեան կամքին էր որ Թուրք կառավարութիւնը, կամ աւելի ճիշդը, էնվէր փաշան, մղեց Թուրքիան եւրոպական համարադիւլումին մէջ, հպատակելու համար Գերմանիայի:

1542-2002

փութկոտութիւնը երբեմն կարող է չհպատակիլ պետին կամքին :

Ձէյթունցիները, որոնք Պալքանեան Պատերազմին քաշւած էին իրենց լեռները, զինուոր չտալու համար, անկէ ի վեր կ'ապրէին հոն, կիտանկախ դրութեան մը մէջ : Բազմաթիւ նշաններ զոյց կուտան թէ, Հայերու բնաջնջումը որոշւած էր Երիտասարդ Թուրքերու կողմէ, և սիտի իրականանար առաջին առթիւ :

Պատերազմի հրատարակութեան օրէն իսկ, Օգոստոսին, Հայերու զգացումները, մանաւանդ Պոլսի ու մեծ քաղաքներուն և Օսմ. կայսրութենէն դուրս ապրող Հայերուն մէջ, արտայայտուեցան ի նպաստ Փրանսացիներու, Ռուսերու և Անգլիացիներու : Բարձր դասերու պատկանողները Փրանսական կամ անգլիական կրթութեան տէր են. անոնցմէ մեծ մաս մը, թէ՛ Պօլսէն թէ՛ ուրիշ քաղաքներէ, թէ՛ Ամերիկայէն, եկան արձանագրելի Փրանսայի դրօշին տակ : Թուրքիոյն տակաւին պատերազմիկ չէր. գալ, կուել Փրանսացիներու՝ ազատագրութեան և Թուրքիայի դարաւոր բարեկամներու կողքին, շատ բնական էր և կրնար անհաճոյ թւիլ միայն Գերմաններուն : Ուրիշ օտմանեան հպատակներ ալ, Արապներ, Սուրիացիներ, Հրեաներ եկան կուել մեր կողքին ժողովուրդներու իրաւունքին և ազատութեանը համար :

Երբ Գերմանիայի կամքը մղեց Թուրքիան պայքարին մէջ, ո՛չ միայն Հայերը և ռեթուրք ազգերը, այլև բազմաթիւ թուրք հայրենասէրներ զգացին խոր ցաւ մը : Կովկասի Հայերը՝ ապաստանած ռուսական հողին վրայ 1895ի ջարդերէն ի վեր, խմբովին խնդրեցին մտնել ցարին բանակներուն մէջ և կազմուցին հե-

II

ԶԱՐԴԵՐԷՆ ԱՌԱՋ

Երբ 1914ի մեծ իրադարձութիւնները վրայ հասան, Օսմ. կայսրութեան Հայերը կորսնցուցած էին իրենց վերջին յոյսերը՝ ստանալու Երիտասարդ Թուրքերէն աւելի ազատական բէժիմ մը, և անձկանօք կը հարցընէին թէ, արդեօք չ'է եկած ժամանակը, սպասելու փրկութիւնը դուրսէն : Ատանայի ջարդերէն, 1909էն ի վեր, անդորրութիւնը Հայաստանի մէջ երբէք կատարեալ չէր եղած : 1912—1913ին, Պալքանեան Պատերազմին ատեն, դանդաղ հարստահարութիւն մը սկըսաւ. թալան, սպաննութիւն, բռնի կրօնափոխութիւն, անբեւանգում բաւական շատ եղան, բայց ոչ ընդհանուր. Փրանսական և անգլիական զիւսնադիտութիւններուն կորովի ազդարութիւնները և Ռուսիայի սպառնական միջամտութիւնը արգիլեցին սպանդին ընդհանրացումը : Երբ խնդիրը ջարդերու մասին է — փաստ մը աւելի — Պոլսի հրամանները միշտ կը գործադրւին կէտ առ կէտ : Կառավարողներու պատասխանատուութիւնը լրիւ և անչքմնջանալի է, գործադրողներու

տագօտիչ խումբեր, ազատագրութեանը համար իրենց ճնշած եղբայրներուն: Օսմ. Կայսրութեան Հայերը պահեցին վշտակիր բաց օրինապահ ընթացք մը: Առանց արանջալու թող աւելն որ կառավարութիւնը սօթտէ գիրենք, առնելով սուրբեր, երեք անգամ աւելի այն քանակէն, զոր պարտաւոր էին վճարել: Դասալիքներու թիւը շատ փոքր էր, հակառակ անոր որ կառավարութիւնը, սկիզբէն, հայ բնակչութեան հանդէպ ձեռք առած էր սպորէն և ճնշիչ միջոցներ: Ըստ օրինի գէնրի տակ կը կոչուէին յրիստոնէայ բնակչութեան 20—35 տարեկանները: Արդ, կամայական որոշումով մը, որ արդէն ցոյց կուտայ թէ կառավարութիւնը որոշած էր զրկել Հայ ժողովուրդը իր բոլոր առողջ այրերէն, յետոյ առանց դիմադրութեան գոյն սնչապնելու համար, զէնչի տակ կանչեց 18—48 տարեկան Հայերը: Անոնցմէ կազմեցին աշխատաւորներու վաշտեր, որոնք զէնք չտուցան, բայց մասնւեցան ամենատափանցի աշխատանքներու, և նշաւակ եղան իրենց թուրք պետերուն և բնկիրներուն նախաախնքներուն և զէջ վտրմաւէրին: Արդէն անկարելի էր ըսել թէ այս գործողները գինւորներ էին, կոչւած պաշտպանելու համար հայրենիք մը, որ մինչև այն օր ոչինչ էր ըրած չանելու համար իրենց վստահութիւնը, թէ պատանդներ էին, զրկիթէ դատապարտ աններ: Թրքական մամուլը սկսաւ Հայերու վրայ յարձակիլ, ամբաստանելով դանոնք զաւաճանութեան, լրտեսութեան և ըմբոստութեան մէջ: «Հայերու զէմբը կացութեան շահաւորն է, կը գրէր Քարակոզ. երբոր ուրախ է, ուրեմն Դաշնակիցներու գործերը լաւ ճամբու մէջ են, երբ մեղազնամ է, ուրեմն զէջ կ'ընթանան»: Կամայ

կամայ կը պատրաստէին հանրալին կարծիքը այն տաւամներուն, որոնք պիտի արիւնաներկէին Կայսրութիւնը: Հակառակ այս անարեկիչ նշաններուն և կամայական գործողութիւններուն, ոչ մէկ ըմբոստութիւն տեղի աւնեցաւ Հայաստանի մէջ: Բայց երբ Ռուսերը անցնելով սահմանը, թափանցեցին Վանի շրջանը, բնակիչները զանոնք ընդունեցին իրրեւ սղատարաբնի: Անմիջապէս ամբողջ Հայաստանի մէջ սկսան ջարդերը: 1914ի Դեկտեմբերէն սկսելով, զրկիթէ ամէն կողմապէս տաւած էին յարձակումներ Հայերու և իրենց ինչքին զէմ: Կարգ մը կետերու վրայ մէկէնմէկ կազմակերպուեցաւ դիմադրութիւն մը: Վանի մէջ, Հայերը լսելով մտանալը թրքական զօրասիւններու, որոնք կ'այրէին գիւղերը և կը սպաննէին բնակիչները, զինուեցան և ձախողանքի մատնեցին թրքական զանակը, մինչև Ռուսերու հասնիլը: Քանի մը օրւան գրաւուեց յետոյ Ռուսերը ստիպուելով նահանջել, ամբողջ ժողովուրդը գաղթեց իրենց հետ: 250,000 հոգի ապաստանեցան էջմիածին, ուր Կովկասահայերը և Ռուսերը օգնութեան հասան: Լեռներուն մէջ քանի մը զինուայ իսլամբեր կուեցան: Զէյթունի, Մուշի, Սասունի, Շապին Գարահիսարի մէջ կազմակերպուեցաւ յուսահատ դիմադրութիւն մը: Շապին Գարահիսարը դիմադրեց երեք ամիսէն աւելի: Զէյթունի լեռնականները փձայուցին բազմաթիւ թրքական վաշտեր: Այդ տեղ Հայէպի հիւպատոսը մեծ դեր ունեցաւ. համաձայնութեամբ թրքական իշխանութիւններու և Հայոց Առաջնորդին, որ կը վստահէր իրեն, բանակցութեան մտաւ Զէյթունցիներու հետ, յայտնեց անոնց թէ իրենց դիմադրութիւնը կրնայ ճնշումներու պատճառ ըլլալ բոլոր Հայերու

դէմ, և խոստացաւ ոչինչ ընել իրենց, եթէ զինսթափ ըլլային: Լեռնականները հաւատացին անոր Երոպացիի խօսքին, իջան իրենց ամրոցներէն. քանի մը օր յետոյ մարդ, կին, աղաւ, բոլորն ալ ջարդուեցան:

Աստիճի հիւսիսակողմը, Ճէպէլ-Մուսաի լեռնաշղթայն մէջ, լեռնականները հերոսարար պաշտպանուեցան հողիւ 400 հրացաններով: Պաշարնին և ուղմանիւթնին հասնելու վրայ էր, պիտի յաղթէին, երբ տեսնուեցան Ֆրանսական յաճանաւորու կողմէ, որոնք ազատեցին զանոնք, 4000 հողիի չափ, և փոխադրեցին Եգիպտոս: Ամէն կողմ այս տեղական դիմադրութիւնները, օրինական ինքնապաշտպանութիւնը մարդոց, որոնք գիտէին թէ մահուան դատապարտուած են, խեղդուեցան արեան մէջ: 1914ի Դեկտեմբերէն 1915ի Մարտը, հարիւրաւոր գիւղեր քանդուեցան, մասնաւորաբար թուրքո-ռուս և թուրքո-պարսկական սահմանագլխի շջաններուն մէջ: Ամէն տեսակ գազանութիւններ գործադրուեցոն գերման սպաներու աչքին տակ և անոնց համաձայնութեամբ:

Աստեղ, դժւար է որոշել ճշգրտօրէն պատասխանատուութիւնները: Առաջին ջարդը կանխեց առաջին դիմադրութիւնը, թէ հակառակը: Դժւար է ատկաբար գիտնալ: Երկու կարգի իրադարձութիւնները այնքան սերտ կերպով իրարու կապուած են. թէ՛ մէկը և թէ՛ միւրը այնքան ինքնուրեր եղած են զժրախտ Հայաստանի մէջ, որ պատմութիւնը չպիտի կրնայ զանոնք իրարմէ զատել: Ասկէ զատ այնքան ալ կարեւոր չէ: Դարերէ ի վեր, մշտ, կան այս երկրին մէջ Քիւրտեր և թուրքեր, որոնք կը սպաննեն, կը բռնաբարեն, և Հայեր, որոնք երբեմն կը պաշտպանուին. անձանօթ է

միայն օրէնքի տիրապետութիւնը: Ոչ ոք պիտի մեղադրէ Հայերը, կարգ մը վայրերու մէջ դահիճները կանխած ըլլալնին. ոչ ոք պիտի մեղադրէր թուրքերը նետուած ահուկի պաշարի մը մէջ, եթէ ճիշտին, նոյն իսկ դաժան կերպով մը, ըմբոստութիւններ, որոնք պիտի կրնային նպաստել իրենց թշնամիներուն յառաջխաղաչումին: Բայց մի՞ տարբերութիւն կայ բնատուրութիւններու անխնայ ճնշման և ամբողջ ժողովուրդէ մը բարբարոս ու սխիթէմաթիկ քնաջնջմանը միջև:

Երիտասարդ թուրքերը նպաստաւոր առիթի մը կը սպասէին իրականացնելու համար իրենց ազէտաւոր մտադրութիւնը: Սահմանազլխի իրադարձութիւնները բաւականաչափ պատրաստներ էին. Տարտանէլի դէմ Դաշնակիցներու յարձակումին ձախողանքէն յետոյ, բուպէն թուրքաւ յարմար գործադրութեան: Մայիս 20/2 Յունիսի վճիռ մը հրամայեց Հայերու զանգւածային տարագրումը դէպի Միջագետք:

III

Չ Ա Ր Դ Ե Ր Ը

Նինւէի հարթաքանդակներուն վրայ՝ որոնք կը ներկայացնեն Սարգօններու և Ասորբանիպալներու քաջագործութիւնները և նւաճումները, կը տեսնեն յաղթըւած ժողովուրդներու ողբայի հօտերը, շղթաւած, գերելարւած դէպի պալատները յաղթականներու: Մըտքակը ձեռքին մէջ, Ասորեստանցի հեծեալներ առաջ կը քշեն մարդկային հօտը: Կը նիզակահարեն անոնք, որ կը հեռանան, և կը կոխկրտեն անոնք որ կ'իյնան իջեանց ձիերուն ոտքին տակ: Անոնք որ կը տեսնեն ճամբորդութեան վախճանը, կը խողխողէին կամ կը ծախւին իբրեւ գերի: Այսպէս բերեցաւ ասեռօք դէպի Բաբելոն Իսրայէլի գերի ժողովուրդը: Այդ ժամանակները վերադարձած են: Հայերու տարագրումը, կին, տղայ և ծերունի, ուրիշ բան չէր բայց եթէ գաղտնի և կեղծաւոր մահավճիռ մը: Տեղին վրայ ջարդ մը պիտի ըլլար աւելի մարդկային և պիտի խնայէր սարսափելի տատապանքներ:

Տեսարանը կ'անցնի ամէն տեղ գրեթէ նոյն կերպով: Նախևառաջ կը ջարդւին անդէն հայ գինւորները իրենց զինւած թուրք բնկերներուն կողմէ: Այս գրգռախոտները հարիւրներով, հազարներով կ'առաջնորդւին ամայի տեղ մը և հրացանի կը բռնւին: Անոնք որ կը խնայւին, ստիպւած են կատարել ամենատաժանելի աշխատանքներ, և քիչ քիչ կը մահանան: Բազաճներու և գիւղերու մէջ կը հասնի տարագրումի հրամանը: Կը փակցնեն զոյն պատերուն վրայ, սովորաբար ոչ մէկ պայմանաժամ կը տրուի: Հայերը չեն կրնար միասին առնել իրենց ինչքը, քիչ անգամ վար գիներով կը ծախեն ունեցածնին: անոնք որ կ'ազատեն քիչ մը դրամ, չեն կրնար շատ հեռուները տանիլ: գինւոր, թուրք ժամտարի, քիւրտ կը նետուին սխրագլուցիկ կարաւաններուն վրայ, ինչպէս գալլերու վոճմակ մը իր որսին վրայ: Կը կողոպտեն ամէն ինչ, որ արժէք մը կը ներկայացնէ: Ծերունիները կը սպանուին և կամ կը մեռնին անօթութենէն ու յոգնութենէն, երիտասարդ կիները և աղջիկները բռնի կը քաշկուտեն թրքական հարէմներու մէջ, ուր կը ծառայեն զինւորներու քմահաճօքներուն: մանկահասակ տղաքները կը խլին իրենց մօրմէն և կը տրուին իսլամներու: Քիւրտները կը թալանեն և կը սպաննեն, այն ինչ որ աղատած է գինւորներու և ժանտարմներու վայրագ յափշտակութենէն: Շատ անգամ սխրագլուցիկ կարաւանները չեն երթար շատ հեռու: հրացանը, սլինը, անօթութիւնը և յոգնութիւնը կը նօսարացնեն շարքերը, քանի՛ կը յառաջանան: Մարդկային կենդանիին բոլոր ստակալի կիրքերը կը յագնենան ի վնաս ողբայի հօտին: Այս կարծես կը հալի և կ'անհետի: Եթէ քանի մը բնկերներ կը

հասնին մինչեւ Միջագետք, կը լքէին անպատասխար և անուաղ, անպատասխան կամ ճանճային երկիրներու մէջ. սոթր, խոնաւութիւնը պահովարար կը սպաննեն զժայտաները՝ վարժած լեռներու խիստ և առողջ կլիմային: Ոչ մէկ գաղթականացում կտրելի է առանց միջոցներու, առանց գործիքներու, անօգնական, առանց առողջ այրերու. հայկական կարտ աններու վերջին մնացորդները կը հասնին մահանալով ջերմէն և խեղճութենէն:

Սոսկումի և սարսափի այս տեսարաններու առջև, պէտք է խօսեցնել ականատեսները: Նախ և առաջ ահա ամփոփումը փաստաթուղթի մը, որ կը հասնի Հայաստանէն. իրադարձութիւններու պարզ պատմածք մըն է, չոր ու դամաք, նոյն իսկ վարչական ոճով մը. 1915 Օգոստոսի թւականը կը կրէ:

«Մտաւորապէս մէկ միլիոն Հայեր տարագրեցան իրենց հայրենի գաւառներէն և աքսորեցան զէպի հարաւ: Այս տարագրումները տեղի ունեցան սխիժմաթիքարար տեղական իշխանութիւններուն կողմէ, Ապրիլ ամսան սկիզբէն: Նախեւառաջ բոլոր քաղաքներուն և գիւղերուն մէջ ժողովուրդը գինաթափ եղաւ ժանտարմներու և այդ նպատակով բանտերէն ազատուած ո՞րագործներուն կողմէ, որոնք գինաթափման պատրուակին տակ կը սպաննէին և կ'ընթակէին սարսափի տանջանքներու: Յետոյ, խումբերով բանտարկեցին Հայերը, ան պատրուակով թէ իրենց մօտ գրոնըւած են զէնքեր, գիրքեր, քաղաքական կուսակցութեան մը անունը: Եթէ գոյութիւն իսկ չունենային այդ պատրուակները, մէկու մը հարատւութիւնը կամ ընկերային գիրքը բաւական էր:

«Վերջապէս սխաւ տարագրութիւնը: Նախեւառաջ աքսորի ուղարկելու պատրուակով, տարագրեցին անոնք որ բանտարկուած չէին, կամ անոնք որ աղատուած էին, ամբաստանութիւն մը չըլլալուն համար. յետոյ ջարդեցին: Այս աքսորուածներէն ոչ ոք մահէ ազատեցաւ: Իրենց մեկնումէն առաջ տեղական իշխանութիւնները պաշտօնապէս խուզարկեցին զանոնք և գրաւեցին դրամն ու արժէքաւոր իրերը: Սովորաբար կապուած էին զատ զատ կամ հինգական, տասնական:

«Մնացածները, ծեր, կին, տղայ, նկատեցան անտէր և դրեցան իսլամ բնակչութեան տրամադրութեան տակ. ամենաբարձր պաշտօնիւնէն ամենայետին դիւզացին կ'ընտրէր այն կինը կամ աղջիկը որ իրեն հաճոյ կը թւէր և կ'ամուսնանար հետը, բռնի իսլամացնելով: Գալով փոքր տղոց, ուզածնուն չափ առին և մնացածը ճամբայ ինկաւ, սովալլուկ և առանց պոչարի, զո՛ւնելու համար անթութեան, եթէ ոչ աւազակախումբերու անդթութեան: Իէպէտը այսպէս չարունակեցան մինչև Խարբերք: Զարդ տեղի ունեցաւ Տիարպէքիի, մասնաւորաբար Մէրոխի մէջ, և ժողովուրդը ենթարկեցաւ նոյն դաւանութիւններուն:

«Էրզրումի, Պիթիխի, Սվազի և Տիարպէքիի նահանգներուն մէջ տեղական իշխանութիւնները աւին տարագրիւններուն դիւրութիւններ. Ծ-Տ օր ժամանակամիջոց, թոյլատրեցին գոյքերու մասնակի վսճառում, և ազատութիւն՝ վարձելու մէկ սայլ մը, քանի մը ընտանիքներու համար. բայց քանի մը օր յետոյ սալապանները զանոնք կէս ճամբան կը թողէին ու կը վերադառնային քաղաք: Այսպէս կազմուած կարաւաններ:

ըր կը հանդիպէին յաջորդ օրը և կամ քանի մը օր յետոյ քրդական աւազակախումբերու և կամ իսլամ գիւղացիներու, որոնք կը թալլէին ամբողջովին: Աւազակախումբերը կը միանային ժանտարմներուն և կը սպաննէին աչն հազարաւոր այրերը կամ երիտասարդները, որոնք կը գտնուէին կարաւաններուն մէջ: Կ'առուանագէին կիները, երիտասարդ աղջիկները և տղաքը, թող չով միայն ծեր կիները, որոնք առաջ կը քշէին մորակի հարաւաններով, ժանտարմներուն կողմէ, և որոնք առնօթութենէ կը մեռնէին կէս ճամբան: Ականատես վկայ մը կը պատմէ թէ էրզրումի վիլայէթէն տարագրուած կիները թողեցան Խարբերդի դաշտերուն մէջ, ուր բոլորը մեռան անօթութենէ (օրական 40-50 հոգի), և իշխանութիւնները զրկեցին միայն քանի մը հոգի, զանոնք թաղելու համար, որպէս զի իսլամ բնակչութեան առողջութեան չփնտսէ:

«Փոքրիկ աղջնակ մը մեզ կը պատմէ թէ, երբոր Մարզանի, Ամասիայի, Թօքթի բնակչութիւնը հասաւ Մարքրչլա, (Սվազի և Կեսարիայի մէջտեղը) կառավարութեան շէնքի առաջ իսկ խլեցին երկու սեռի տղաքը իրենց մօրմէն, արգելափակեցին սրահներու մէջ և ստիպեցին կարաւանը շարունակել իր ճամբան. յետոյ չըջակայ գիւղերուն մէջ յայտարարեցին թէ ամէն ոք կրնար առնել իր ուզածը: Այդ աղջնակը և իր ընկերը թուրք սպայի մը կողմէ առնուեց և տարուեց են. կիներու և տղայոց կարաւանները ցուցադրեցան իւրաքանչիւր գիւղի կառավարական շէնքին առաջ, ուր իսլամները կ'ընտրէին իրենց ուզածը: Բարբորէն մեկնող կարաւանը այսպէսով նւազեցաւ և մնայած կիներն ու տղաքը Երզնկայի առջև Եփրատը թափեցան:

«... Այս բարբարոսութիւնները դործադրեցան ամէն կողմ, և ճամբորդները գաւառներու բոլոր ճամբաներուն վրայ կը հանդիպին Հայերու հազարաւոր դիակներու: Իսլամ ճամբորդ մը, Մալաթիայէն Սվազ դաջած տուն, 9 ժաման լնթայցին հանդիպեցաւ մարդոց և կանանց հազարաւոր դիակներու: Մալաթիայի բոլոր այրերը հոն բերուեցան և ջարդուեցան. բոլոր կիները և տղաքը իսլամացեցան: Զօհրայ և Վարդգէս, օսմ. Բարլամէլիի հայ անդամները, որոնք Տիարպէթի զրկեցան դատուելու համար պատերազմական ստեանին առջև, հոն հանելիէ առաջ սպանեցան Հալէպի մօտերը:

«Հայ գինւորներն ալ նոյն ճակատագրին ենթարկեցան: Ասկէ դատ բոլորը գինաթափ եղան և կ'աշխատէին ճամբաներու շինութեան: Վասակի աղբիւրէ դիտնը թէ էրզրումի վիլայէթին հայ գինւորները որոնք կ'աշխատէին էրզրում-Երզնկա ճամբուն վրայ, ջարդուեցան: Միայն Խարբերդէն 1800 հայ երիտասարդներ զրկեցան Տիարպէթի իրրե գինւոր, հոն աշխատելու համար: Արղընիի մօտերը կոտորեցան բոլորը: Միւս չըջանակներէն լուր չկայ, բայց հաւանաբար նոյն ճակատագիրը ունեցան:

«Չանալան քաղաքներու մէջ, բանտերու խորը մտցած Հայերը կախուցան: Մէկ ամառան շրջանին, միայն Կեսարիայի մէջ, կախուցան քանի մը տառնակ Հայեր: Շատ մը տեղեր, հայ բնակչութիւնը ազատուելու համար իր կ'անքր, ուզած էր իսլամանալ, բայց իր զիմումները գիւրտութեամբ չէն ընդունուած, ինչպէս նախորդ ջարդերուն ասին: Սվազի մէջ հետեւեալ առաջարկները ըրած են անոնց՝ որոնք կ'ուզէին իսլա-

մանալ. մինչև 12 տարեկան եղող իր'նց տղաքը առաջ կառավարութեան, որ յանձն կ'առնէր զանոնք զնեղ որբանոցներու մէջ, և երթալ հաստատուիլ հոն, ուր ցոյց կուտար կառավարութիւնը:

Վերաբերքի մէջ այրերու իսլամանալը չէ ընդունուած. գալով կիներուն, անոնց իսլամացման համար պահանջւոյին ներկայութիւնը իսլամի մը, որ ընդունի զայն ամուսնութեան համար: Շատ մը հայ կիներ նախընտրեցին Նփրատի մէջ նեուել և անձնասպան ըլլալ իրենց ծծկիրներուն հետ: Նփրատը և Տիգրիսը գերեզմանն եղան հազարաւոր Հայերու:

Վնոնք որ Սև Մովսէս քաղաքներուն՝ Տրապիզոնի, Սամսոնի, Կիրասոնի մէջ իսլամացան, քչւեցան զէպի ներսերը, բոլորովին իսլամներէ բնակւած քաղաքներ: Շապին Գարահիսար զիմաղրած ըլլալով զինաթափումին և ստրագրումին, ռմտակոծւեցաւ և քաղաքին ու զաշտերուն ամբողջ բնակչութիւնը, ինչպէս նաև առաջնորդը անգթօրէն ջարդուեցան:

Վերջապէս Սամսոնէն մինչև Սղերդ և Տիարպէֆիր ոչ մէկ Հայ գոյութիւն չունի: (*) Մեծ մասը ջարդուեցան, մաս մը տեղահան եղան, մաս մըն ալ իսլամացան:

Պատմութիւնը չէ արձանագրած կրթէք, չէ խօսած նման նախճիրներու մասին. կարծես Ապտիւլ Համիտի շրջանին, Հայերը երջանիկ էին: Բարերդի Առաջնորդը, Անանիա վրդ. Հազարապետեան կախւեցաւ առանց վճիռ կեդրոնական կառավարութիւնէն հաստատուելու: Պսակ վրդ. Տէր-Խորէնեան, Խարբերդի Ա-

(*) Այս գիրքը գրւած է 1916ին:

առջնորդը Մայիսին մեկնած էր զէպի աքսոր և հազիւ քաղաքէն հեռացած, անգթօրէն սպաննուեցաւ: Ոչ մէկ տեղեկութիւն կայ միւս առաջնորդներէն: Աւելորդ է խօսիլ մարտիրոսացած քահանաներու մասին: Երբ ժողովուրդը տարագրուեցաւ, եկեղեցիները կողոպտեցին, մզկիթի, ախոռի վերածեցին: Պօլսի մէջ սկսան վաճառել հայ եկեղեց. անօթներ և կարասիներ: Թուրքերը սկսան Պօլիս բերել նաև զժբաղը հայ մայրերու տղաքները: Կիլիկիայի բնակչութիւնը աքսորուեցաւ Հալէպի կամ Դամասկոսի նահանգները, ուր կը մեռնի անօթութեան: Կառավարութիւնը չուզեց նոյն իսկ քաղաքներու մէջ պահել Հալէպի և Ուրֆայի փոքրիկ հայ գաղութները, որպէս զի կարողանան օգնել իրենց եղբայրներուն, որոնք զէպի հարաւ քչւած էին:

Վառավարութեան ծրագիրը ակնյայտնի է: Միանգամ ընդ միշտ վերջ տալու համար Հայկական Հարցին, պարպել Հայերը վեց նահանգներէն և Կիլիկիայէն: Դժբաղդարար այս ծրագիրը աւելի ընդարձակ և արմատական է, և կը կայանայ Թուրքիայի ամբողջ Հայութեան բնաջնջման մէջ: Նոյն բանը կը գործադրեն նոյն իսկ Պօլսի շրջակայները: Իզմիթի շրջանին, Պուրսայի, Ատարազարի, Կէյվէի, Արմաշի Հայերու մեծամասնութիւնը բռնի զրկուեցան Միջագետք, լքելով իրենց հարստութիւնը և օճախը:

Պօլսի մէջ սարսափահար բնակչութիւնը վայրկեանէ վայրկեան կը սպասէ իր դատապարտութեան: Չերբակալութիւնները անսահման են և ձերբակալուածները կը հեռացնեն մայրաքաղաքէն. մեծ մասը սպաննուեցաւ: Հեռացուեցան ամենէն առաջ դաւառացի, բայց Պօլիս հաստատուած ծանօթ վաճառականները...»:

Ահա հատուածներ ուրիշ պատմաւածքէ մը, աւելի անհատական, աւելի գեթոտ և աւելի զայրայից: Պատմըւած են գերման կարմիր Սաշի երկու հիւանդապահուհիներու կողմէ, որոնք էրզրում մնացած են Հոկտեմբեր 1914—1915 Ապրիլը, գերման Չինուորական Միսիօնին ծառայութեան մէջ: Անոնցմէ մէկն է Օր. Ֆլորա Ա. Վէտէլ-Նարլայէրկ, որ կը պատկանի ծանօթ նորվէկիական ընտանիքի մը: Հոս կուտանք հատուածներ այս վկայութեան, որուն դէմ Գերմանները անշուշտ չպիտի առարկեն: (*)

«... 1915 Մարտին, լսեցինք հայ բժիշկէ մը, որ յետոյ մնաւ թիֆլիսէն, թէ, կառավարութիւնը կը պատրաստէ մեծ ջարդ մը... էրզրումի գերմանական հիւպատոսին միջնորդութեամբ, որ կը վայելէր նաև Հայերու մտահոլութիւնը, մտանք Երզնկայի կարմիր Սաշին մէջ և եօթը շարքով աշխատեցանք հոն:

«Յունիսի սկիզբը, Երզնկայի կարմիր Սաշի իտմբին պէտքը՝ սպայակոյտի Տօքթ. X մ.դ բաւ թէ Վանի Հայերը ապստամբած են և անոնց դէմ ձեռք առնւած են միջոցներ, որոնք պիտի բնդհանրանային՝ և Երզնկայի ու շրջակայներու Հայ Ժողովուրդը պիտի տեղափոխուի Միջագետք, ուր չպիտի կազմէին այլևս մեծամասնութիւն. բաց ջարդ չպիտի բլար, և միջոցներ ձեռք պիտի առնէին զանոնք սնուցանելու, ու ապահովելու պաշտպանութիւնը գինուորական պահակներով: Երբ թէ Երզնկայի մէջ զանաւած էին գէնքերով և ռումբերով լեցուն կառքեր, որուն հետեւանքով ձերբակա-

(*) Այս պատմաւածքը բնդարձակօրէն յոյս տեսաւ պրօշերէ մը մէջ. Quelques documents sur le sort des Arméniens en 1914. Տրատարակւած Հայերու օգնող Միութեան կողմէ՝ Ժընէվ:

լութիւններն ալ եղած էին: Արգիլեցաւ կարմիր Սաշի պատճեններուն յարարերել տարազիրներուն հետ, և ոտքով կամ ձիով պատշաներ ընել որոշ հեռաւորութեան մը վրայ:

«... Այն ատեն քանի մը օրւան պայմանաժամ տրեկցաւ Երզնկայի Ժողովուրդին, ծախելու իր գոյքը որ անշուշտ տեղի ունեցաւ շատ վար գիներով: Յունիսի առաջին շարքուն, առաջին կարաւան: Թոյ տրուեցաւ հարուստներուն վարձել կառքեր: Սարբերդ պիտի երթային: Բարձրագիւ տղաքներ առնուեցան իսլամ ընտանիքներու կողմէ. աւելի յետոյ որոշուեցաւ որ անոնք ալ պարտաւոր էին մեկնել:

«Ան հոյ ընտանիքները որոնք կը ծառայէին մեր հիւանդանոցին մէջ, առիտուցան մեկնել, նոյն իսկ հիւանդ կիս մը: Տօքթ. Նօքրիսի բողոքը երկու օր ու չապուց միայն իր մեկնումը: Հայ գինուոր մը, որ մեր քով կը ծառայէր իբրև կոշիկուոր, ըսաւ քոր Xին. «Հիմա քառասունովեց տարեկան եմ և սակայն գիս կ'առնն» իբրև գինուոր, թէև ամէն տարի պէտքը վճարած եմ: Ոչինչ ըրած եմ կառավարութեան դէմ և ինձմէ կը իսկն ամբողջ ընտանիքս, մայրս՝ որ 70 տարեկան է, կիսն և տղաքս, չեմ գիտեր ո՛ւր պիտի երթան:» Կ'ողբար մանաւանդ իր մէկուկէս տարեկան աղջրկան վրայ. «Այնքան սիրուն է. գեղեցիկ աչքերով»: Կ'ողբար աղու մը պէս: Յաջորդ օրը վերադարձաւ. «Իրտեմ, բոլորը մեռան.» մեր թուրք խոհարարուհին պատմեց լայով թէ, Բիւրտերը յարձակելով թշուա կարուանին վրայ Բէմախ Պօղազիի մօտ, զայն ամբողջովին թալաներ և մեծ մաս մըն ալ սպաններ էին: Ատրկա տեղի ունեցած էր 14 Յունիսին:

«... Զինւորներ մեզ պատկեցին թէ ինչպէս այդ անգէն թշուառները բոլորովին ջարդուեցան : Չորս ժամ անւած էր : Կիսները կը ծնրադրէին , իրենց երախաները նետած էին նփրատի մէջ : Զինւորին մէկը կ'ըսէր . «Ահուելի էր , չէի կրնար կրակել , սակայն այնպէս կը ձեւացնէի» : Տեսնեք յաճախ թուրքեր , որոնք կը պարսաւէին և կը խղճահարէին : Պատմեցին թէ կային բոլորովին պատրաստ զայլեր՝ փոխադրելու համար զիակները դէպի գետ և աննետացնելու ջարդին հետքերը : 11ի իրիկունը կը տեսնուէին վերադարձող զինւորներ աւարով բեռնաւորւած : Թուրքեր և Հայեր կը պատմէին թէ շատ մը մեռած տղաքներ տարածւած են ձամբուն վրայ :

«Այդ օրէն կը հասնէին շարունակաբար տարազգրեալներու կարաւաններ , բոլորը բերւած՝ սպաննուելու համար... կը կապէին զոներուն ձեռքերը և կը գահաձիթէին սպառաժներու գազաթէն գետերու մէջ : Այս միջոցը գործադրեցին երբ սպաննուելիքներուն զանգրւածները շատ մեծ էին :

«... Բայր X և ես որոշեցինք մինչև Խարբերդ ընկերանալ կարաւաններէն մէկուն : Տակաւին չէինք գիտեր թէ ճամբան ջարդել հրամայած էր կառավարութիւնը , և կը կարծէինք թէ կրնանք արգելել ժամտարմներու կոպտութիւնները և Բիւրակերու յարձակումները : Մենք գիտէինք քրդերէն , և աղքեցութիւն ունէինք անոնց վրայ :

«Այն ատեն հեռագրեցինք Էրզրումի գերման հիւպատոսին , ըսելով թէ արձակւած ենք հիւանդանոցէն և խնդրեցինք որ Գերմանիայի շահուն համար գայ երգրնկա : Պատասխանեց . «Անկարելի է գործիս գլուխէն

հեռանալ , կը սպասեմ Աւստրիացիներու , որ 22 Յունիսին հոս պիտի գան :

«17 Յունիսի երեկոյեան , հանդիպեցանք ժամաարմի մը , որ բաւ թէ տասը վայրկեան անդին Բարերդի տարագրեալներու խումբ մը կանգ առած է : Մեզի պատմեց թէ ինչպէս քիչ քիչ սպանւած էին այրերը և նետուած կիրճին խորը : «Սպանեցէ՛ք , սպանեցէ՛ք , հրեցէ՛ք» թէ ինչպէս ամէն գիւղի մէջ կիները բռնաբարւած էին , և ինքն ալ երբ ուզած էր աղջիկ մը առելանգել , բաւ էին իրեն թէ այլեւս կոյս չէ , թէ ինչպէս ջախջախուած էին գլուխները տղոց , երբ կը ճչային կամ կը դանդաղեցնէին կարաւանին ընթացքը : «Թաղել տւի երեք միակ աղջիկներու զիակները , բարեգործ մը ըրած ըլլալու համար» , եզրակացուց ան :

«Յաջորդ առտուն , լսեցինք անցնիլը տարագրեալներու կարաւանի մը , դէպի Երզնկա դացող մեծ ձամբուն վրայ : Մեծ խումբ մըն էր , երկու կամ երեք այր միայն , բոլոր մնացածը կիներ կամ տղաքներ էին : Շատ մը կիներ խենթի արտայայտութիւնն ունէին : Կը ճչային : «Աչտեղէ՛ք մեզի , խոյամ , գերմանացի պիտի ըլլանք , կամ այն ինչ որ կ'ուզէք» : Ուրիշներ լուռ էին և կը քալէին համբերատարօրէն , կանտիկին քանի մը ծրար , բռնած իրենց տղոցը ձեռքէն : Ուրիշներ կը պաղատէին մեզի՝ ազատել զիրենք : Շատ մը Թուրքեր կուգային տոնել տղաքներ կամ երիտասարդ աղջիկներ իրենց մօրը հաւանութեամբ և կամ առանց հորիսելու : Ժամանակ չկար խորհրդածելու , որովհետև խումբը առաջ կը քշէր անդադար ձիաւոր ժամտարմներու կողմէ , որոնք կը շաչեցնէին իրենց մարակը : Բաղաքին մուտքին առջև... կարծես ստորակներու վաճառա-

տեղի մըն էր: Մենք ալ կ'առնենք վեց տղաքներ 3-14 տարեկան, որոնք մեր փէշերէն կը կառչին... Յաւի ճիշերով թշուառներու խումբը կը շարունակէ իր ճամբան, մինչդեռ մենք հիւանդանոց կը վերադառնանք մեր վեց աղոցմովը: Տօքթ. X կ'արտօնէ մեզի զանոնք պահել մեր սենեակներուն մէջ... Ամենափոքրը Բաբերդցի հարուստի մը զաւակը, ծածկւած իր մօրը վերարկոյն մէջ, արտաստից չկրնար միտիմարել: Միջոց մը կը վազէ դէպի պատուհան և ցոյց տալով ժանտարմ մը, կը պուռայ: «Անա հայրս մեռցնողը»:

«... Յետոյ ձիով քաղաք գացինք, այս տղոց համար ստանալու ճամբորդութեան իրաւունք: Մեզի ըրին թէ ժողով տեղի կ'առնենար որոշելու համար հասնող կարաւանին ճակատագիրը: Գիշերը ու ժղնօրէն դուռը դարձեցաւ և հարցեցաւ թէ այդ տեղ կախն երկու գերման կիներ: Յետոյ ամէն ինչ հանդարտեցաւ, քի մեծ գոնոնակութիւն փոքրիկներուն: Իրենց առաջին հարցումը եղած էր թէ մենք այժաի արգիլէինք որ չխաւսասցնեն և թէ մեր խաչը (չիւանդադանուհիներու կարմիր յաչը) իրենց խաչին պէ՛ս էր: Այն ատեն հանդարտեցան... Մեր հիւանդանոցին Հօճան եկաւ ու ըստաւ. «Եթէ Աստուած գութ չունի, ինչո՞ւ համար դուք կը գիտար: Հայերը ի դորձ դրին Վանի մէջ անդիւթութիւններ: Ասիկա պատահեցաւ որովհետեւ իրենց կրօնքը ստոյին է: Իսլամները պէտք չէր որ անոնց հետուէին, այլ պարտաւոր էին ջարդել աւելի ողորմածաբար»:

«... Այն ատեն գացինք անձնապէս Միւթէսարըֆին քովը: Այս մարդը մարմնաւորւած սափամաշի մը երեւոյթն ունէր և իր վարձուքը կը համապատասխանէր

Վերպարանքին: Որոտալից ձայնով մը պուռայ մեզի. «Կիները ոչետք չէ խառն ին քաղաքակառնութեան, այլ պէտք է յարգեն կուտակարութիւնը»: Մենք անոր ըսինք թէ պ'տի վարէիք: Ճիշդ նոյն կերպով, եթէ այս դժբաղբները իսլամներ ըլլային. թէ մեր խնդրին հետ քաղաքակառնութիւնը ոչ մէկ կապ ունէր: Պատասխանեց թէ չուզեր այլևս մեզի հանդուրժել և մեզի պիտի ուղարկէ Սվազ... Թող չուտաւ տանիլ աղաքը, այլ զրկեց անմիջապէս ժանտարմ մը զանոնք մեր սենեակէն դուրս հանել տալու համար... Մեկուսած ստեղծիս մեզի ըսին թէ արգէն սպանւած են և մենք կարելիութիւնը չունէինք քննութիւն մը ընելու:

«... Մեզի հետ միասին կը ճամբորդէին երկու թրքական սպաներ, որոնք իրապէս Հայեր էին, ինչպէս որ ըսաւ մեզի ընկերացող ժանտարմը: Կ'աշխատէին միշտ մեզմէ չբաժնուիլ: Զորքորդ օրը անհետացան Երբ հարցուցինք տեղեկութիւն անոնց մասին, մեզ հասկցուցին թի աւելի լաւ կ'ընէինք եթէ անոնցմով չչահագրգուէինք»:

«Ճախրան կանգ առինք յունական գիւղի մը մօտը. վայրենադէմ մէկը ճամբուն վրայ կ'ըցած էր. ըսաւ թէ հոն դիրք բռնած է անցնող Հայերը սպաննելու համար, թէ անոնցմէ մուգուցած է ցարդ 250 նաւ: Բոլորը արժանի էին մահուան, որովհետեւ բոլորն ալ անիշխանական, ազատական, ընկերվարականներ էին: Ժանտարմներուն պատմեց թէ հրաման ստացած էր հեռաձայնով սպաննելու մեր երկու ճամբու ընկերները»:

«... Օր մը հանգիստեցինք խումբ մը տարազրեւեալներու, որոնք մնաք բարով ըսած էին իրենց գե-

ղեցիկ գիւղերուն և որոնք կը գտնւէին այդ ժամուն Քէմախ Պողայիի ճամբուն վրայ. Ասոնց անցած ատենը ստիպւեցանք կանգ առնել: Զպիտի մոռնանք տեսածներս: Տորքոս այրերու փոքր թիւ մը, բազմաթիւ կիներ, կորովի գիծագծերով և աւժեղ երեւոթով, սիրունիկ սղոյ խումբ մը, սմանք դեղձան մազերով և կապուտակն: Այջնակ մը կը ժպտէր տեսնելով այս տարօրինակ տեսարանը, բայց բոլոր միւս գէմքերը պատած էին մահւան լրջութիւնովը, չկար ո և է ազգուկ, ամէն ինչ հանդարտ էր և կարգով կ'անցնէին, ազաքը ընդհանրապէս եզան սայլերու վրայ. կ'անցնէին ոմանք մեղի բարեւելով. այս բոլոր թշուառները, որ հիմա Աստուծոյ զահուն առջիկն են, հոն կը հնչեցնեն իրենց բողոքը: Պատու կին մը վար առնեցաւ իր էշէն, չէր կրնար այլեւս նստիլ: Զայն տեղին վրայ սպաննեցին: Մեր սրտերը սուսած էին:

«Մեզի ընկերացող ժանտարմը այն ատեն պատմեց թէ ընկերացած էր էրդու մի մօտի Մամախաթուէն մինչև Քէմախ Պողայը կիներու և աղաքներու՝ երեք հազարնոց կարուանի մը. «բոլորը գացին, բոլորը մեռան», ըսաւ: Հարցուցինք այն ատեն. «Բայց ինչու զանոնք ենթարկի այդ ահուկի տանջանքներու, ինչու տեղին վրայ չէք սպաննէր»: Պատասխանեց. «Ասանկ աղէկ է, պէտք է թշուառանս և բաց ատտի, ինչպէս կրնայինք մնալ այսքան գիակներու հետ. պիտի հատէին»:

«... Ասուտուն մեր մարդիկը պատմեցին թէ հրացանազարկ եղած էին տասը Հայեր — ինչ որ լրած էինք — և թէ ոչ-գինւորական թուրքերը զրկած էին Հայերու հոտէն: Տեսանք զանոնք երբ կը մեկնէին հեծեալ և հրացաններով զինւած: Ծաւրուն եզերքը

երկու զինւած մարդիկ կը բաժնէին ծառի մը տակ, մեռածի մը հազուտոները, Տեսանք տեղ մը պողած արիւն, բայց գիակները վերցւած էին: Ծամբաներու վրայ աշխատող 250 բանւորներն էին ասոնք, որոնց մասին խօսած էր մեզի մեր ժանտարմը:

«... Անգամ մը հանդիպեցանք այս ճամբու աշխատուորներուն, որոնք մինչև և այն օրը կատարած էին իրենց դործը խաղաղօրէն: Երեք մասի բաժնած էին զանոնք. Իսլամ, Յոյն և Հայ: Այս վերջիններուն մօտ կային քանի մը սպաներ: «Պիտի կոտորին բոլորն ալ» բացառանչեց ժանտարմը: Ծարունակեցինք ճամբանիս և բարձրացանք բլուրի մը վրայ: Մեր կուտարանը ցուցուց այն ատեն իր մտրակովը հովիտին ուղղութեամբ և տեսանք որ մեծ ճամբէն դուրս կը հանէին 400ի չափ Հայեր, զանոնք կարգով կը շարէին զառիթափի մը եզերքը: Մտացեալը յայտնի է:

«... Ուրիշ վայրի մը մէջ, մինչդեռ տասը ժանտարմեր հրացանի կը բռնէին, թուրք դործուորներ կը վերջագնէին վիրաւորները դանակներով և քարերով... Սվազէն 12 ժամ հեռու անցուցինք գիշերը կուտարական շէնքի մը մէջ: Երկար ատեն ժանտարմ մը նստած մեր դրան առջև կ'երգէր ինքնիրեն առանց դադարի. «Էրմէնիէր հէր քէստիլէր»: Քովի սննեակին մէջ կը խօսէին հեռածայնով: Հասկցանք որ հրահանգներ կուտային Հայերու ձերբակալման մասին. կը խօսէին մանուանդ Յովհաննէսի մը վրայ, զոր չէին կրցած զանել:

«Գիշեր մը պառկեցանք Հայու մը տունը, ուր կիները նոր լսած էին ընտանիքի այրերուն մահովժիւրը: Ահուկի էր լսել ցաւի ճիշերը: Ի դուր աշխատեցանք

խօսիլ իրենց: «Ձեր կայսրը չկրնա՞ր մեզ օգնել», կը պո-
ռային: Ժանտարման ըսաւ. «Նախևառաջ կը սպան-
նենք Հայերը, յետոյ քիւրտերը»: Անշուշտ պիտի փա-
փաքէր աւելցնել, «և յետոյ օտարականները: Մ. ր յոյն
կառապանը մէկէ աւելի անգամներ առարկայ եղաւ
անգուլի կատակներու «Նայէ՛ փոսին մէջ, Յոյներ ալ
կան.» Վերջապէս Սիպալ հասանք:»

Գերման բողոքական Allgemeine Missions-Zeits-
chrift հանդէսը, հրատարակւած Պերլինի մէջ Բրոֆ.
Ռիչթէրի և Տօրթ. Եօհանէս Վարնէքի կողմէ, արտա-
գրած է իր 1915 Նոյեմբերի թիւին մէջ (էջ 506 և հե-
տեւեալները) երկու հիւանդապահուօժիներու պատմա-
ծր: Ան հետեւեալ մասը աւելցուցած է.

«Մայիս 10-30ը ձերբակալեցան 1200 Հայ երեւե-
լիներ և ուրիշ քրիստոնէականներ, առանց գաւանանքի
խորութեան Տիարպէթիի և Մամուրէթ-ի յապիպի
Վիլաէթներուն մէջ: Մայիս 20/ն անոնցմէ 674 հողի
լեցեցան Տիգրիսի մէջ նաւարկող 12 լաստերու վրայ,
Մուսուլ ասնելու պատրուակով: Վայիին թիկնապանը
50 ժանտարմներով կ'առաջնորդէր խուճբը: Ժանտարմ-
ներու կէսը լաստերու վրայ կ'սած էր, մինչդէռ մնա-
ցեալ կէսը եղերքէն կ'առաջանար հեծեալ: Մեկուս-
մէն քիչ յետոյ առնւեցան ընտարկեալներէն իրենց
ամբողջ զբամբ (6000 ոսկի մտաւորապէս) յետոյ ի-
րենց հաղուստները և բոլորը միասին թափեցան գետ
Գեաեղերքի ժանտարմներու պաշտօնն էր թող չտալ
փախչելու ոչ ոքի: Այս դժբախտներուն հազուասները
ծախեցան Տիարպէթիի շուկային մէջ:

«Հայէպի նա՛նսպէն տարագրեցին Հանքնի, Եարի.
Ալպիսլանի, Կէօքչայի, Թուզլըքի, Չէթուսի և Ալա-

պաշի բոլոր գիւղերուն, Կէպէնի, Չիֆթլիի, Փուրնու-
զի, չըջակայ գիւղերու, Փուրնուսըքի, Հասանպէլիի
Շարնէի, Լաբաչլըի, Տէօրթիօլի և ուրիշ վայրերու
քնակիչները: Իբր գաղթականներ գրկեցան անա-
պատը, զանոնք հոն հաստատելու օյտորակին տակ:
Թէլ-Արմէնի գիւղին (Պաղտատի երկաթուղիի գիծին
վրայ, Մուսուլի մօտերը) և չըջակայ բոլոր գիւղերու
քնակչութիւնը, մօտաւորապէս 500) անձ ջարդեցան
բացի քանի մը կիներէ և տղոցմէ: ողջ ողջ հորերու
կամ կրակին մէջ կը նետէին: Կը հաւատակին թէ Հա-
յերը պիտի ծառայեն գաղութներ հաստատելու Պաղ-
տատի երկաթուղիին շուրջի երկիրներուն 24-30 քիլօ-
մէթրին վրայ: Բայց որովհետեւ կ'արտօրէին միայն կի-
ներն և տղաքը, և բոլոր այրերը բացի ծերունիներէն
զրկւած էին պատերազմի, աստիկա կը նշանակէր ջար-
դել ընտանիքները, քանի որ չկան ոչ ձեռքեր, ոչ
ալ գրամ՝ հերկելու համար երկիրը:

«Գերմանացի մը հանդիպեցաւ իրեն ծանօթ գին-
ւորի մը, որ կ'երթար արձակուրդով Երուսաղէմ: Մար-
դը կը թափառէր Նիլոսի երկայնքը և կը փնտռէր իր
կիսն ու տղաքը, որոնք իբր թէ փոխադրւած էին այդ
չըջանը: Կը հանդիպի մարդ յաճախ Հայէպի մէջ այս
գժրախաներուն, որոնք կը խորհին թէ կրնան ի-
մանալ աւելի ճշգրիտ մանրամասնութիւններ իրենց ըն-
տանիքներու քնակութեան մասին: Պատահեցաւ յաճախ
որ ընտանիքի անդամ մը, երկար բազակայութենէ մը
յետոյ, իր վերադարձին չգտաւ իրեններէն ոչ մէկը,
որովհետեւ բոլորը բացարձակապէս վտարւած էին: Ա-
միս մը ամբողջ անձնուեցան ամէն օր Նիլոսի մէջ
դիւանդը, որոնք հասանքէն կը քշէին, յաճախ երկ-

երկու կամ չորս չորս կապուած իրարու : Այրերու դիակները գրեթէ միշտ անդամահատուած էին, կիներու որովայնը բացուած : Եփրատի ղինւորական կառավարիչը կը մերժէր թաղել դիակները, որովհետեւ անկարելի է հաստատել անոնց խալամ կամ քրիստոնեայ ըլլալը և կ'աւելցնէր թէ հրամանն չէ ստացած : Գիտասէր քչւած դիակները կեր կ'ըլլան շուներու կամ անոզիբու : Այս մասին բազմաթիւ վկաններ կան, գերմանացի վկաներ : Պաշտատի երկաթուղիին պաշտօնեաներէն մէկը պատմեց թէ Պիրէճիքի մէջ բանտերը կը լեցնին ամէն օր և կը պարսին գիշերը Եփրատի մէջ : Գերման հեծելա-
 ցորի հորիւրապետ մը տեսած է Տիւրքէթիքի և Աւր-
 Փայի մէջանդերը անհամար դիակներ որոնք անթաղ կը մնային ճամբուն երկայնքը :

Յիշենք նաև քանի մը քաղաքներ մասնաւորաբար կարեւոր վկայութիւններէ, տրւած պոշտօնական անձնաւորութիւններու կողմէ :

Խարբերդի ամբրիկեան հիւպատոսը կը պատմէ (11 Յուլիս 1915) :

«... Յուլիսի առաջին օրերուն Խարբերդ հասան էրզրումի և Երզնկայի առաջին խումբերը, ցնցոտիապատ, աղտոտ, սոված, հիւանդ : Երկու ամիս ճամբաները մնացած էին, գրեթէ առանց անուշի, առանց ջուրի : Խոտ տրուեցաւ անոնց ինչպէս անասուններու : այնքան սովալուկ էին, որ վրան ինկան բաց զապթիկները զանոնք անդին կը հրէին գաւազանով և մէկ քանին սպանուեցան : Մայրերը կուտային իրենց զաւակները անոնց որ կ'առնէին : Թուրքերը զրկեցին իրենց բժիշկները քննելու համար աղջիկները առողջա-

պահական տեսակէտէ և առնելու ամենախրուհները իրենց հարէմներուն համար : Համաձայն այս գօրախաներու պատճառին, մեծ մասը սպանուած էին ճանապարհին, միշտ յորձակում կրելով Քիւրտերէն : Շատերը մեռեր էին անօթութենէն և յոգնութենէն :

Երկու օր լեռայ, նոր խումբեր հասան : Անոնց մէջ կը գտնուէին երէր, այրեր, որոնք անզլիքէն կը խօսէին և կը պատկանէին էրզրումի ամենահարուստ ընտանիքներէն մէկուն : Իրենց բնասնիքին քան հինգ անգամներէն տասնըմէկը սպանուեր էին : Աւայմէ մէկուն ամուսինը և իրենց ծեր մեծ-մայրը սպանուեր էին Քիւրտերու կողմէ իրենց աչքին առջև : Ուրի տարեկան տղեկ մը ամուստարիքոտն էր գանուղ արունքուն մէջէն : Ճամբան ամէն ինչ աւեր էին, նոյն իսկ հազած հագուստին : մէկը բարոյովն մտրկ էր, միւս երկուքէն իւրաքանչիւրը շապիկ մը ունէր : Գիւղի մը մէջ ժանտարինքը աւեր էին քանի մը հագուստներ : Հոն էր էրզրումի բողոքական քարոզչին աղջիկը, իր ընտանիքին անդամները ճամբան սպանուեր էին, նախ այրերը, յետոյ կիները և տղաքը, քիւրտ աւազակներու կողմէ, որոնք անոնց անցքին վրայ կը սպասէին : Ամէն ինչ խնամքով կազմակերպուած էր, ինչպէս նախորդ ջարդերուն տանն :

«Խարբերդի մէջ սկսաւ տարագրումի միջինաւորներու ձերբակալումը... : Ըսին թէ լեռներու մէջ տարածները բոսթն ալ սպանուեցան հոն : Յուլիս 5ի առաւօտուն, թ. 0 հոգի ալ ձերբակալուեցան և Յուլիս 6ին լեռները զրկուեցան : Կապուեցան հոն տասներկուական, չւանին երկայնութիւնը աստիճանաբար չ'ը առնելու, և հրացանազարկ եղան : Մտասկայ գիւղի մը մէջ

ուրիշ խումբ մը լեցւեցաւ մզկիթին և շրջակայ տունե-
րուն մէջ, երեք օր հոն ձգւեցաւ առատ սնունդի և
ջուրի. յետոյ տարւելով մտաւայ ձորի մը մէջ, ապա-
ռածներու առջեւ հրացանի բռնւեցաւ: Անոնք որ զեռ-
ողջ մնացած էին, մեղքեցան սուխի և գանակի հար-
ւածներով, երկու երեքք փոխան և պատմեցին պա-
տահածը: Արտ մըին մէջ կը գտնւէր ամերիկեան
քոլէճին գանձապահը:

«Այ մէկ ամբաստանութիւն եղած է այս մարդոց
դէմ. դատաւարութեան ոչ մէկ ձեւ տիրապութիւն:

«Կառավարութիւնը կ'ուզէ ջնջել աւէն կարելիու-
թիւն շարունակելու ամերիկեան մարտնչին դատախա-
րակչական գործը. ոչ ոք պէտք չէ յարարելութիւն
ուեննայ ո և է օտարի հետ: Երկիրը բացառապէս իս-
լամ պէտք է ըլլայ:

. . . . .

Տրապիզոնի ամերիկեան հիւպատոսին վկայութիւ-
նը (28 Յուլի):

«... Մտ թւով երեւելիներ, մօտաւորապէս 600
հոգի, լեցւեցան փոխադրանաւերու վրայ Սամսոն զըր-
կըւելու համար: Քանի մը փամ յետոյ նաւերը վերա-
դարձան պարսպ: Մովուն բացերը ժանտարմներով լե-
ցուն նաւեր անոնց կը սպասէին. բոլորը սպանւեցան և
ծովը թափւեցան:

«Թօղի մէջ, Տրապիզոնի մօտերը, յայտնի հայ մը՝
Պօղոս Մարտիան կապւեցաւ իր աւլոյ հետ, այսպէս
երեքը անմիջապէս հրացանազարի ելուն ժանտարմնե-
րուն կողմէ: Աթէսի կիները և ալջիները բռնաբար-
ւեցան թուրք սպաներու կողմէ, որոնք աւին յետոյ
զանոնք ժանտարմներուն կը սպաննէին աղաքը Չախ-

Չախելով անոնց գլուխը ապառաժներու վրայ. այրերը
խմբովին կը ջարդւէին: Ասոնց մէջն էր Քրանսական
հիւպատոսարանին հայ թարգմանը:

«Սկիզբները ծրագրւած էր որքանոց մը բանալ ա-
մենափոքր տղոց համար, որոնց ծնողքները սպանւած
էին...: Թէեւ ամերիկեան հիւպատոսը և յոյն արքե-
պիսկոպոսը ըրին կարելի եղածը, գործադրելու համար
այս բանը, բայց վալին Իթթիհաափ պարագլուխ Նախ
պէյի հրամանին վրայ ստիպւեցաւ հրաժարիլ այդ ծրա-
գրէն: Ամենասիրուն ազլիկներէն տուր հատը պահե-
ցան տան մը մէջ Իթթիհաափ անդամներէն մէկուն կող-
մէ, անտեղ ծառայելու համար իր և իր բարեկամնե-
րուն հաճոյքին: Միւս կիները բաժնւեցան իւրամներու
տուները. ոմանք տեղաւորուեցան յայտն պարկեշա-
քնտանիքներու տուները, միւսները վանտեցան փո-
ղոյները, տարագրւելու համար:

«Հայկական տուները պարսկեցան ոտտիկանութեան
կողմէ: Յուցակազրութիւն տեղի չուենցաւ, արժէքա-
ւոր իրերը լեցւեցան մթերանոցներու մէջ: Մտացածը
կողպուեցաւ ժողովուրդին կողմէ...: Ամբոխը կը
հետեւէր զալլելու վոհմակի մը պէս տարագրւաներու
խումբերուն, իրելու համար այն ինչ որ կարելի էր:
Ամէն օր կը տեսնէինք այս տեսարանը փողոցին մէջ:
Հայ տաներու թալանը տեւեց շարաթներ:

«Տարագրումէն 15 օր առաջ զէնքի տակ կանչւած
Հայերը, որոնք իրրեւ բանաւ կը գործածէին շինու-
թիւններու, փողոցներու, փոխադրութեան աշխատու-
թիւններու համար, մօտաւորապէս 100 հոգի, մէկ կողմ
տարւեցան և սպանւեցաւ: Թուրք զինուոր մը, զբը-
կըւած աւելի յետոյ թաղելու գիւղիները, պատմեց թէ

առած էին անոնց բոչոր հագուստները և թաղած էին բարձրովին մերկ :

«Թուրք բարձրաստիճան պաշտօնեայ մը յարանեց հրապատօսի իր զայրայթը կառավարութեան հրամաններուն դէմ :

«Ոչ մէկ քննութիւն եղաւ զանապանելու համար անմեղները՝ մեղաւորներէն, անոնք որ բնդդիմացած էին կառավարութեան և անոնք որ ոչ մէկ բանի խառնուրէր էին : Հայ ըլլալ կը նշանակէր յանցաւոր ըլլալ :

Քաղաքներ Զօնկեստափկանի թերթին Սեպտեմբերի թիւէն, օսկան Արեւելիի ֆիւսոնկեսկան գրութեան զերմանական ղնկերութեան (Deutscher Hilfsbund für christlicher Liebeswerk in Orient).

«Մարտ, 4 Յունիս. — Հասարակցինք հինգ կաթընկեր երասաներ. երեքը արդէն մեռան. անուելիօրէն նիճար էին և թշուառ՝ զանաւոր ատեններս : Ա՛հ, եթէ կարենայինք գրել տեսածնիս :

«Հայէպի և Ուրֆայի մէջ կը հաւաքէին տարազիրներու կարաւանները : Ապրիլէն Յուլիսը մօտաւորապէս 50,000 հոգի անցան : Երեսասորգ ազգիները զրեթէ ամբողջութեամբ կը տարւին զինուորներուն կամ արար օգնականներուն կողմէ : Յուսանաւ հայր մը ինծմէ խնդրէն ներս առնել իր 14 տարեկան աղջիկը, զոր չէր կրնար պաշտպանել բռնարարութեան փորձերուն դէմ : Ծամբաններուն վրայ լքուած աղօց թիւը անհաշիւ է : Այն կիները որոնք ճամբուն վրայ կը ծնին, պարտաւոր են ճամբայ իջալ անմիջապէս : Այնթապի ճօտը կիս մը մէկ գիշերուան մէջ ծնու երկուորեակ մը : Ստիպեցաւ մեկնիլ յաջորդ առաւուն. անմիջապէս

պարտաւորեցաւ լքել երկու մանուկները մացառի մը տակ : Քիչ մը անդին ինքն ալ ինկաւ : Ուրիշ մը ծնաւ քալած ատենը, ստիպեցաւ շարունակել և չուտով ինկաւ մահացած : Եմանօրինակ բաղմաթիւ դէպքեր տեղի ունեցան Մարաշէն Հալէպ :

«Շատրի լնակիչները արտօնեցան միասին առնել իրենց կանկարասին : Ծամբան հրամայեցաւ հեռանալ սովորական ուղիէն երթալու համար լեռնային ճամբաներէն : Պէտք եղաւ թողուլ ամէն ինչ, սայլ, եղ, կարասի են, և ոտքով բարձրանալ լեռներէն : Տօթին պատճառով մաս մը կիներ և տղաք մեռան չուտով :

«Այդ շրջանէն տարագրուած 30,000 անձերէն լուր չկայ : Ոչ Հալէպ Հասան, ոչ ալ Ուրֆա :

Կրնանք բաղմապատկել այս պատմածքները, դիզել վկայութիւն վկայութեան վրայ, պատմող օրինակի համար թէ ինչպէս շատ մը տեղեր կարաւանները ճամբայ ելլելէ առաջ որպէս զի թուրք դահլիճները համոզին թէ հեռու չպիտի երթան, սկսան վիրաւորել մարդոց ներքանները գաւազաններու հարւածին տակ : Այդպէսով ընդհ. պատկերին վրայ մանրամասնութիւններ աւելցուցած պիտի ըլլայինք միայն :

IV

ՊԱՏԱՍԻԱՆԱՏԻՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ինչ որ աչքի կը զարնէ այս պատմւածքներուն մէջ, ջարդերու կանոնաւոր և սխիթեմաթիք կազմակերպութիւնն է: Այս բանին մէջ Գերմանները պիտի գտնեն իրենց դաշնակիցները և աշակերտները: Ժողովուրդ մը չէ, որ կը նետի ուրիշի մը վրայ վայրագ անխիտանութեան ճգնաժամի մը ատեն: Ո՛չ, գործողութիւնը կը սկսի դիւրեւ մէջ կառավարութեան կողմէ փակցըւած յայտարարութիւնով մը: Հրահանգները կը հասնին Պոլիսէն բարձրաստիճան պաշտօնեաներու և անոնց միջոցաւ գործադրողներուն: Հետաձայն կը իսողայ մեծ դեր մը անբարձրակարգ ուղիերով իրեն մէջ: Իշխանութիւնները գործի վրայ են: Ամէն ինչ կ'անցնի առեւտրի կարգապահութեամբ մը: Չեն սպաններ քաղաքներու մէջ իրանդութիւններէ խոյս տալու համար: Կարաւանները կը միացնին որոշւած օրը և որոշւած ժամուն: Կանխապէս լուր տրւած է քիւրտներուն և աւազակներուն և անոնք կուգան ժամադրութեան: Յանձնաժողովներ կը զբաղին ցուցակագրելով Թուրք Ահաւոր

թեան ձեռք բերած աւարը Հայերու տուներէն: Գիշարիչ ամբոխին կը հետեւին թափթփուքները: Այն ինչ որ կը ներկայացնէ արժէք մը, մէկ կողմ կը դրւի ծախելու համար: Նախ և առաջ կը վճարւին Հայերու պարտքերը, որպէսզի ոչ մէկ իսլամ շեռուի: Մընայածովր պիտի հարստանայ պետութիւնը: Օրէնք մը կը հրամայէ որ տարադիրներու (ջարդւած կամ փախրտական) գոյքերը պիտի գրաււին և հաշույնարարի ենթարկին յանձնաժողովի մը կողմէ ի նպաստ պետութեան: Գրաււած շէնքերը տրուցան էվրաֆին: Պանիայէն և կամ Մակեդոնիայէն եկած գաղթականներ հաստատուեցան Հայերու տուներուն մէջ: Տօքթ. Նազըմի մէթօան է առ: Կիներու և աղոց բաժանումն ալ կարգով տեղի կ'ունենայ: Թուրք բժիշկներու առողջապահական այցէն յետոյ, վերապրող աղաքը կը հաւաքւին իսլամ որրանոցներու մէջ: Արգելւած է քրիստոնեաներուն զբաղիլ անոնցմով, զանոնք հաւաքել:

Ամերիկացիներուն վեհանձն ջանքերը՝ ազատելու անոնցմէ մաս մը, զրկելու ուտեստեղէն ան դժբախտներուն որոնք կրցած են հասնիլ մինչև Միջագետք, հոն մեռելու համար անօթութեան, տենդէն և թրշւառութեան, ապարդիւն կը մնան: Կառավարութիւնը յայտարարեց թէ փախտականներուն ոչ մէկ բանը կը պակսի և թէ իրեն կը վերաբերի զանոնք խնամել և պարէններ տալ:

Անկասկած հետադիւրեւած նպատակն է ամբողջովին բնաջնջել Հայ ժողովուրդը մահուան և բռնի իսլամացման միջոցաւ: Անկէ յետոյ կարգը պիտի գայ քրիստոնեայ միւս ազգերուն: Արդէն Մալմաստի և Ուրմիայի, Արապատականի Ասորի գաղթականները ջարդուցան և

Թալանեղան : Ասիկա կառավարական ձեռ մըն է , կան-
խաճառածւած բան մը , վերջին հետեւանքը 1908ի «ա-
զատական» յեղափոխութեան : Իթիհատական կառա-
վարութիւնը լիովին պատասխանատու է . «Հայաստա-
նի Սարսափ»ներուն համար : Նոյն իսկ եթէ հաստատ-
ւած ըլլայ , ինչ որ ճիշտ չէ , թէ դաւադրութիւններ և
քեփոստութիւններ պատրաստուած էին , չնուզիր ա-
տով անոնց պատասխանատուութիւնը : Այ մէկ բան
կրնայ չբմեղացնել զօրահաւաքի ենթարկուած Հայե-
քու սպանութիւնը իրենց զինակիցներուն կողմէ ոչ
աղօց , ծերերու ջարդը , ոչ ալ վերապրողներու բռնի
հաւատափոխութիւնը , ոչ կազմակերպուած թալանը ,
ոչ ալ այնքան քարշութիւնները զոր գրիչը առաջ չեղ-
թար նկարագրելու , և զոր , պիտի ուզէր մարդ ջնջել
պատմութիւնէն , մարդկութեան պատ ին համար :

Ամերիկացի օրագրողի մը Թալաթ յայտարարեց .
«Ձեռք ընդունիր անգութ եղած ըլլալիս , բայց եղանք
կորովի : Պատերազմի շրջան մը կ'ապրինք :» Մարդ-
ինքնընքին կը հարցնէ թէ ի՞նչ է ուրեմն անգութու-
թիւնը : Այս գիրքը հրատարակուելու միջոցին , 1916
Մայիս 4ի Պերիսիէր Թակպրաթ թերթը հրատարակեց
Պոլսի իր թղթակցին՝ Պ. Սթէլտէմանի մէկ խօսակցու-
թիւնը Թալաթի հետ . «Ձինւորական անհրաժեշտու-
թիւն մըն է Հայերը հեռացնել իրենց երկրէն : Չանոնք
Միջագետք փոխադրած ատեննիս , յարձակում կրեցին
Թուրքերու կողմէ և սպանւեցաւ մաս մը : 1915ի մար-
տին , Տարսանսի կռիւններուն ատեն անհրաժեշտ դատ-
ւեցաւ հեռացնել Պոլսի և շրջականերու Հայերը : Կա-
ռավարութիւնը հրամայեց տեղափոխել զանոնք Ջօր :
Գեթախտարար այս միջոցները գործադրելու պաշտօն

ունեցող գէշ պաշտօնեաներ չտի աղանյութիւններ գոր-
ծեցին :» Թալաթ կանգ առաւ հոս , գոյից ձեռքերովը
աչքերը , կարծես ուզեր հեռացնել գէշ տեսիլք մը և
չարունակից . «Մենք բարբարոսներ չենք : Այս տեղա-
սարսուռ իրադարձութիւններու պատմութիւնները ինձի
անցնել տուին բազմաթիւ անքուն գիշերներ :» Մենք
տեսանք թէ ինչ պէտք է մտածել առ ոչ աղած և
կեղծաւոր խղճահարութիւններու մասին : Եթէ Թալաթ
ունէր անկեղծ խղճահարութիւններ , թող հրամայէր
հաւաքել բոլոր վերապրողները , թող վստահէր ամե-
րիկեան միջոնարներուն բռնի խղամայած աղաքները
և հարէմն որու մէջ արգելափակուած կրնոր , թող սը-
նուցանէր և հաստատէր տեղ մը , այն հազարաւոր փա-
խրատակոսները , որոնք ամենակատարեալ չքաւորու-
թեան մասնաւոր մահացան Միջագետքի մէջ : Եւ ամէն
քանի առաջ , թող հրամայէր դադարեցնել տարագրում-
ները և ջարդերը :

Բայց բացի այն քանի մը արկածախնդիրներէն , ո-
րոնք Թուրքիայի քայքայումին համար գրաւեցին կա-
ռավարութիւնը , կայ նաև ուրիշ պատասխանատու-
թիւն մը : Թուրք զահլիճը ազատ կառավարութիւն մը
չէր , այլ սղղակի կախում ունէր Գերմանիայէն : Պոլսի
Գերման հիւպատոսը աւելի ազդեցութիւն ունէր քան
նախարարները : Հայաստանի բոլոր գլխաւոր կեդրոն-
ներու մէջ կախին հիւպատոսներ : Ան տեղւոյտ կը տե-
ղեկանար օրը օրին ամբողջ ժողովուրդի մը քննաշնջման
մասին , որ տեղի կ'ունենար գերման գործակալներու
աչքին առաջ : Դեսպանատունը ոչինչ բրու արգիլելու
կամ մեղմացնելու համար սարսափները . ինքն իսկ տե-
ղեկացուց իր կառավարութեան թուրքերու աղետա-

աոր ծրագրին մասին և կառավարութիւնը լուռ մնաց
կամ հուսալուծութիւն յայտնեց : Պերլինէն եկած «լէթօ»
մը, նայն իսկ խորհուրդի ձեւին տակ, պիտի կրնար ա-
ռաջն ստանել ջարդին կամ պիտի կասեցնէր զայն : Ահա
ապագայը : Գերման ղեկավարն հրամայեց չդպչիլ այն
Հայերուն, որոնք կախում ունէին Մէգրէի (Ռարբերդ)
գերման միտինէն և այս հրամանը գործադրուեցաւ տա-
ռացիօրէն : Պառն սը Վանկէնճայմ կը ճանչնար Թուր-
քերը, գիտէր թէ շահելու համար անոնց վստահու-
թիւնը և համակրութիւնը, աւելի լու էր շոյիլ անոնց
կրքերը և նախապաշարութիւնը, քան թէ փորձել լու-
սաւորել գանձը : Պիղատոսի մէթոսն է ասիկա : Գեր-
ման հիւպատոսները հրաման ստացան զգուշանալ մի-
ջամուկէ Թուրքիայի ներքին գործերուն : Տեսանք վե-
րը Էդրուտի հիւպատոսին պոտտասիանը գերման Կար-
միր Սաչի երկու հիւանդագահունիներու խնդրանքին :
Համոճան Սուրբայէ եկած փախստականներու, տեղ
տեղ գերման հիւպատոսներ քաջալերած և վարած են
անձաւք ջարդերը : Կը յիշատակուի մասնաւորաբար Պ.
Ռօսլեր, Հայէպի հիւպատոսը, որուն գերը Հայէպի
ջարդերուն մէջ յայտնի է : Օտարներու կողմէ նաւերու
քի Կոչնակ հայերէն թերթին գրած բազմաթիւ նա-
մականեր կը յայտնեն թէ գերման պաշտօնեաներ կը գրը-
գրուէին տեղ տեղ ջարդել չհամարձակող Թուրքերու
եռանդը : Ուրֆայի մէջ գերման հիւպատոսը կը վա-
րէր ջարդերը : Վկաներ կը հաւատեն տեսած ըլլալ
գերման սպաներ, որոնք կը հրամայէին հրացանազարկ-
նելուն :

Ասէն պարագայի մէջ, տա ակնյայտնի է որ բոլոր
գերման գործակալները աչք գոցեցին հնազանդելով

որոչ հրամանի մը : Ոչ մէկ տեղ այս անտակի ոճրի
հեղեղին առջև չլուեցաւ զարդիւն և գթութեան ճիշ մը
իրենց կողմէ : Երբ մէկը գիտէ թէ ինչ կը նշանակէ Եւ-
րոպացի հիւպատոսի մը հեղինակութիւնը Թուրքիայի
մէջ, ստիպւած է խտօրէն դատել իրենց գիտքը և ա-
ւելի խտօրէն իրենց կառավարութեան վերաբերու մը :

Երբ յուլիսին Ուաշինկթոնի դանլիճը գիմեց Պեր-
լինի կառավարութեան, միացնելու իրենց ջանքերը վերջ
տալու համար ջարդերուն, ոչ մէկ պատասխան տուե-
ցաւ այս հրուէրին : Երբ Միացեալ Նահանգներու Պօլիթ
դէպտանը Պ. Մօրկրնթաու գիմեց իր գերման պաշտօ-
նակցին, Պ. սը Վանկէնճայմին, այս վերջինը յարտա-
բարեց թէ կը գաւի պատահածներուն համար, բոլոր չկըր-
նար ոչ մէկ կերպով խառնուիլ Թուրքիայի ներքին գոր-
ծերուն մէջ : Ուաշինկթոնի գերման ղեկավան Պ. Պէրնչ-
թօրֆ նախ ուրաջաւ ջարդերու իրականութիւնը : «Այս
երեւակայական խժոճութիւնները կը թւին պարզ հնարք-
ներ» կը գրէր ան : Եւ կը յայտարարէր թէ Ռուսերն էին
որ կը ստիպէին Էջմիածինի կաթողիկոսը աարածել նման
պատմութիւններ : Յունիս Եին, Վօլֆ գործակալութիւնը
կը հրատարակէր պաշտօնական յայտարարութիւն մը .
«Սուս է բոլորովին թէ Հայեր սպաննւած կամ ջար-
դուած են : Էրզրուտի, Երզնկայի, Ակնի, Սասունի,
Պիլիլիսի, Մուշի և Կիլիկիայի Հայերը չեն րրած ար-
գարիւս և է շարժում, խանգարելու հանրային ան-
զօրութիւնը և որ անհրաժեշտ զարձնէր մասնաւոր
խտուութիւններ անոնց դէմ : Չեզոք պետութիւններու
հիւպատոսները գիտեն ասիկա :»

Աւելի յետոյ, աւելի տեղեակ, կոն Պ. Ն. Թօրֆ
ներկայացուց ամերիկեան նախարար Պրիանի, Տյապիլո-

նի գերման հիւպատոսին մէկ տեղեկագիրք, որ կ'ար-
դարացէին ջարդերը այն առարկութիւնով թէ «Հայե-
րք կը դաւաճանէին թուրք կառավարութեան և կ'օգ-
նէին ու կ'օժտագակէին զաղանորէն Ռուսերուն»։ Գեր-
ման մամուլը որդեգրեց Պ. ար Վանկէնճոյցի թէզը
և ուժգնօրէն պոչոպանեց այն տեսակէտը թէ Գերմա-
նիա չէր կրնար միջամտել օսմ. կառավարութեան ներ-
քին գործարան մէջ։ Մասնաւորաբար իր նշանդովը
աչքաուտե կզու կամ Էրնէսթ Ռէվէնթլով Տիպէ Թա-
կիս Յայրսնի թերթին մէջ։ Ան յայտարարեց թէ
«Թուրքիա ոչ միտն իրաւունքը, այլ պարտականու-
թիւնն ունէր պատմել ըմբոստ և արեան ծարսի Հա-
յերը»։ Չկար ստուգել բողոքները վերջ ի վերջոյ ա-
ռաջացուցին քիչ մը լուրջում Գերմանիայի մէջ։ Գեր-
մանները փախչան «Հայաստանի Սարաիսերուն» առաջ
բերելիք յուզու մէն եանիներու զգացումներուն վրայ։
Ըստ իր սովորական թաքթիքին, գերման մամուլը դի-
մեց յարձակողակոնի և ապացուցուց թէ յանդանքը
Հայերուն էր։ Գերման պատմութիւններուն մէջ գառ-
նուկն է որ միշտ կը պզտոթէ գայլին ջարդը։ Գառազո-
վական պոչոչի մը լոյս տեսաւ Պերլինի մէջ (*), կամ
Ռէվէնդլովի ջերմագին յանձնարարեց զայն հանրու-
թեան։

Յեղափոխական Հայերն են որ Ռուսիայի և մա-
նաւօնդ Անգլիայի գրգռմով պատրաստեց և ապաստա-
բութիւններ և յատուկիւններ։ Թուրքերը չէ՛ լու-
ծեցին միտն։ Կործ դրին կառավարական իրենց ի-
րաւունքը, ճշգիւրին հայկական շարժումը ամսանց ջար-

(*) C. A. Bratter. Die Arménische Frage, Berlin.

դելու»։ Իթի՛հատական կառավարութիւնը վերջ տը-
ւաւ «Բիւրոսերու չարագործութիւններուն», բայց Հա-
յերու յեղափոխական շարժումները գոյտտեւեցին։ Պո-
ղոս Նուպար — որու ամբողջ ջանքը եզու վերջ տալ
հայ յեղափոխական գործունէութեան, ստանալու հա-
մար օսմ. կառավարութեան Եւրոպայի օգնութեամբ,
ի մրջի ալոյց Գերմանիայի, այն անհրաժեշտ բարենորո-
գումները, որոնց շնորհիւ Հայերը կարնան ապրիլ և
բարգաւաճիլ աւելի ազատական և աւելի լաւ կառա-
վարած Օսմ. կայսրութեան մը մէջ — կ'ամբաստանելի
Պրաթէրի կողմէ իբրև յեղափոխականներու պետ, եւ
կազմակերպիչ գաւաղութեան մը, որուն բոլոր թե-
ւերը կը գանւին Թիֆլիս, Կովկասի ուսական կա-
ռավարութեան ձեռքը։ Արդարեւ չէ կարելի այսքան
ազիտութիւն։ Պրաթէրի փառտերը, որդեգրեամ Ռէ-
վէնթլովի կողմէ, քսան տարւան հնութիւն ունին և
կը թւին նորոգեամ շատ ապրկար կերպով մը. «Պրաթ
ապոստոլի կը գրէ Պրաթէր, որ Անգլիա, Ռուսիայի
և Ֆրանսայի օգնութեամբ կազմակերպեց բազմաթիւ
դաւազութիւններ Հայաստանի մէջ, այն մասնամաս
որերը զաշնակիցները ժաննը Տարտանեղէն ներս, ընդ-
ըմբոստութիւն մը պիտի պայթէր։ Գծրագրաբար ա-
պրատմութիւնը ծագեցաւ վաղաժամ կերպով, և
Թուրքերը հասկցան ծրագիրը»։ Եւ Ռէվէնթլով կ'եզ-
րականէ, «Պէտք է որ Գերմանները հասկանան պոնէ
թէ ուրիշ կուզան հակական խժգթութիւններու մա-
սին եւ լամ լուրերը։ Պէտք է ընդունիլ որ մ. ր գործը
չէ իզնայ ճակատագրին վրայ հայ յեղափոխականներու
և պաշտառուներու սրնք կը ներկայացնեն մեծ վտանգ
մը մէջ հաւատարիմ թուրք գաշնակչին համար, և ու-

քանք գործիքն են մեր մահացու թշնամիին, Անգլիայի և Ռուսիայի: Եթէ թուրքերը չպաշտպանէին կորովի կերպով, ինչպէս իրենց, այնպէս ալ իրենց գաշնակիցներուն մատուցած պիտի ըլլային շատ գէշ ծառայութիւն մը: Անա թէ ինչո՞ւ, Մենք, գերմանացիներս, նկատելու ենք այս հայկական հարցը ոչ միայն շահագործող թուրքիան, այլև իր բոլոր գաշնակիցները և պաշտպանելու ենք զայն գորակէն եկած յարձակումներու դէմ:»

Կապեր քը շա Բրուս կը գրէ. «Թուրքերու կողմէ Հայերու ջարդը պաշտպանութեան միջոց մը միայն եղած է Հայերու էնթրիկներուն դէմ, որոնք կը կազմեն մըշտակայ վտանգ մը թուրքիայի համար: Թուրքերու հաւթերու քիւր եղաւ իսկոպէս հիանալի:» Մարդ ինքզինքին կը հարցնէ թէ ինչո՞ւ թերթը չպահանջէր ջարդել Այգոսցիները, Լորէնցիները, Լեհները Տանիմարքացիները:

Պէտք է րտել թէ գտնուեցան Գերմաններ, նաալ խժգուն մօրէն օգտապաշտ: Որոշ տանէ մը յետոյ բողոքներ սկսան բարձրանալ: Կարգ մը կաթողիկոսներ արձագանգեցին Պապին. կարգ մը բողոքական եռէցներ հրատարակեցին խղճալի պատմածքներ, զրկե ած միտիօնարութիւններու կողմէ: Տօքթ. Լէրսիուս Պոլիս գնաց քննութիւն մը ընելու համար: Ան պատրաստեց հրատարակութիւն մը, խարանող թրքական ոճիրները և գերմանական ձեռնպահութիւնը, բայց պետական գրդապատճառներ թող չատ ին աստիկն հրատարակել զայն: Ուրիշ գիտուններ, ինչպէս Լէման Հաուսթ, Մարքու, Ալթրիկոլսքի, որոնք հրատարակած էին գովեստով լեցուն գիրքեր Հայերուն համար, լուռ մնացին:

Գեռ կարելի է փրկել բեկորները հայ ազգին, ապառնել բանտարկեալները, բռնի խլամապեած դժբաղդողաքները, հարէմներու մէջ փակեած Հայերը, սնուցանել Միջագետքի մէջ գտնուող տարազիրները:

Իզմիտի նահանգէն 180,000 հոգի տարազրեցան դէպի Բարամանլը, անկէ մահուան զիրկը նետուելու համար: Պուլտուրի, Սպարթալի մէջ, հոկտեմբերին, Հայերը բնաջնջուեցան: Սպաննելէ յետոյ այրերը թուրքերը բռնաբարեցին կիները և յետոյ նետակցին զանոնք սողոց հետ խորհարասներու մէջ:

Թրակիայի Հայերը հաւաքուելով զրկեցան Անատոլու, ճամբան անհետացան: Կեսարիայի մէջ Հայերը ճամբայ հանուեցան հազարնոց խու մերթով, կիները մէկ ուղղութեամբ, այրերը տարրեր ուղղութեամբ: Երբոր գիմում եղաւ կառավարութեան, որպէս զի ծճկներու ըր թողելն զթասիրտ խլամ բնտանիքներու մօտ, ճամբան անօթութեանէ չմեռնելու համար, պատասխանեցաւ իրենց. «Չեմ ուզեր որ Հայուն հոտն իսկ մնայ հոս. դացէք Արաբիայի անապատները և հիմնեցէք հոն Հայատտանը:»

Այսպէս բնաջնջումը տարազրումի երկուցիկն աակ շարունակուեցաւ: Ամերիկայի և Պապական Ներքակին միջամտութիւնը ապարդիւն անցաւ: Պոլսի մէջ այ Ահմէտ Ռիզա և ուրիշներ բողոքեցին ամբողջ ժողովուրդի մը այս բնաջնջման դէմ: Իզմիրի մէջ կորովի և անկախ կուսակալ մը, Ռահմի պիլ գոնացաւ հարուստ Հայերէն առնելով մեծ գումարներ ռբանակին պէտքերուն համար», և ձերբակալեց քանի մը կուսակցականներ, բայց տեղի չունեցան ոչ մէկ ջարդ: ո՛չ տարազրում Այտընի նահանգին մէջ:

Վերջապէս Ռայխսթակի 11 Յունւարի նիստին, Լիպկ-
 նէխդ հարցապնդում մը բրաւ Հայերու մասին : Պ. տը
 Շթարմ վարչապետին կողմէ պատասխանեց . «Վար-
 չապետը գիտէ որ Բ. Դուռը մեր հակառակորդներու
 գրգռումներուն պատճառով ստիպուեցաւ պարպել Օսմ.
 կայսրութեան կարգ մը շրջաններու հայ բնակչութիւնը
 և անոնց յատկայնել նոր բնակավայր : Այս միջոցնե-
 րու արդիւնքները տեղի տւին կարծիքի փոխանա-
 կութեան օսմ. և գերմանական կառավարութիւններու
 միջեւ : Ճշգրիտ մանրամասնութիւններ չեմ կրնար տալ» :
 Այն միջոցին երբ բրոֆ. Գամիֆմէյէր, Պերլինի համալ-
 սարանի արեւելեան լեզուներու ուսուցչապետը կը
 հռչակէր Պերլինի Թակիպարի մէջ «Գերմանութեւրքե-
 րու յաղթական ապագան», գերման կառավարութիւնը
 քիչ մը նեղւած կը թւէր այս բնկերակցութենէն իթթի-
 հատական ջարդարարներուն հետ, մինչդեռ բրոֆէսէս-
 րը հաճոյք կը զգար :

Պոսթոնի հայերէն թերթ մը՝ Ազգ, իր թիւերէն
 մէկուն մէջ կը հրատարակէր սա տողերը . «Գերման
 բողոքական երէցներ և աստուածաբաններ զիմեցին վար-
 չապետ Պէթման Հովէկի խնդրելու իր կարծիքը Հա-
 յաստանի կացութեան մասին : Հետեւեալ պատասխանը
 ստացան . «Կայսերական կառավարութիւնը կը նկատէ
 միշտ իբրև իր ամենարարձր պարտականութիւնը՝ գոր-
 ծածկել իր ազդեցութիւնը ի նպաստ բոլոր քրիստոն-
 եաներու : Գերմանացի քրիստոնեաները կրնան վստահ
 ըլլալ թէ առեւելու վրայ են բոլոր կարելի միջոցները
 ասոր համար :»

Այս առթիւ Նորսոյցե Այկեմայնե Զայրունի թերթը
 կը գրէ . «Մինչդեռ դաշնակից պետութիւնները մղե-

ցին օսմանցի քրիստոնեաները ապստամբութեան և
 ստեղծեցին սուր կացութիւն մը, Գերմանիա կ'աշխա-
 տի բարեխաւել օսմ. կայսրութեան քրիստոնեաներու
 դրութիւնը . . . »

Պիտի ցաւէինք իբաւ որ, եթէ այս վերջին գիծը
 պակսէր պատկերէն :

Այն ճառին մէջ, զոր արտասանեց Ռայխսթակի մէջ
 պատերազմի առաջին տարւան վերջաւորութեան, վար-
 չապետը շնորհաւորեց գերմանները «հրաշալիօրէն վե-
 բանորոգած ըլլալնուն համար Թուրքիան» : Գերմանա-
 կան վերանորոգում՝ ջարդերու, թալանի և բռնաբա-
 րումի միջոցաւ : Ճշմարտութիւնը այն է որ Գերմանիա
 յաջողեցաւ շահագործել Թուրքիան, Էնվէրի, Թալա-
 թի և քանի մը իթթիհատականներու մեղսակցութեամբ :
 Գերմանիա շահեցաւ, քաշից այն բոլորը զոր կըը-
 ցաւ, բայց զայն առաջնորդեց կորուստի : Հարիւր հա-
 ղարաւոր Հայերու ջարդը աւերեց ամբողջ Ասիական
 Թուրքիայի ճարտարաբանութիւնը և առեւտուրը : Ասիկա
 աղէտ մըն է Օսմ. կայսրութեան համար :

Մէկէ աւելի անգամներ ապացուցուած է որ Թուր-
 քիայի համար կառավարելու գիտութիւնը կը կայանայ
 քանդելու մէջ : Ասիկա մէկն է այն ուսուցումներէն,
 զոր Հայաստանի ճակատողիրը կուտայ զայն մոռնալ
 փորձողներուն : Չէզոք երկիրներու մտորումներուն ալ
 կը բերէ աւելի մեծ կարեւորութիւն ունեցող զաս մը :
 Ահռելի օրինակով մը իր գրական սահմանին մէջ կը
 դնէ այն հարցը, որուն համար միլիոնաւոր մարդիկ
 կուռեցան և մեռան : Գերման տիրապետութիւնը կը
 նշանակէ իւզղումը փոքր ազգերու, ջախջախումը
 պատիկ ժողովուրդներու : Ոյժն է ան ի սպաս բոլոր

Ճնշու մներու և բոլոր բռնակալութիւններու , բաւ է որ
 ասկէ օգտուին Գերմանիա և իր առեւտուրը : Կարգ ու
 կանոնը , Գերմանիայի համար համազօր է տկարներու
 լուծեան : Ընդհակառակը Դաշնակիցներու յաղթա-
 նակը պիտի սպանոյլէ յարդանքը բոլոր կազմած և
 ինքնագիտակից արդութիւններուն , յարդանքը ժողո-
 վուրդներու կամքին և իրենց ինքնորոշման լրաւունս-
 քին , սրովհետեւ ուժեղներու համար չկայ աւելի բարձր ,
 աւելի մարդկային , քրիստոնէական աւելի հրամայա-
 կան ուրիշ պորտականութիւն մը , քան լսել տկարնե-
 րու գանգատը : Մեզի համար կարգ ու կանոնը համա-
 զօր է արդարութեան ի սպաս գործածելու ոյժին :

4 6 9 8

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ս Կ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Գերման վարդապետութիւնը	3
I Գերման քաղաքականութիւնը	6
II Զարդերէն առաջ	18
III Զարդերը	24
IV Պատասխանատուութիւնները	48

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՄՈՆԻՍՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՄՈՆԻՍՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
ԿՈՄՍՏԱՅԻՆ ԿՈՄՍՏԱՅԻՆ ԿՈՄՍՏԱՅԻՆ ԿՈՄՍՏԱՅԻՆ
ԿՈՄՍՏԱՅԻՆ ԿՈՄՍՏԱՅԻՆ ԿՈՄՍՏԱՅԻՆ ԿՈՄՍՏԱՅԻՆ
ԿՈՄՍՏԱՅԻՆ ԿՈՄՍՏԱՅԻՆ ԿՈՄՍՏԱՅԻՆ ԿՈՄՍՏԱՅԻՆ
ԿՈՄՍՏԱՅԻՆ ԿՈՄՍՏԱՅԻՆ ԿՈՄՍՏԱՅԻՆ ԿՈՄՍՏԱՅԻՆ

« Ազգային գրադարան »

NL0419105

